

Fortid og Nutid

2003

3 ■ september

Side 161-240

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af arkivar, ph.d. Peter Henningsen (ansvarshavende redaktør), Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 København V. Tlf. 33 66 23 33, e-mail: ph@kff.kk.dk eller Henningsen@mail.tele.dk, cand. mag. Sniff Andersen Nexø, ph.d.stipendiat ved Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet, Blegdamsvej 3, 2200 København N. Tlf. 35 32 75 95, e-mail: S.nexoe@pubhealth.ku.dk og seniorforsker, arkivar, ph.d. Karl Peder Pedersen, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 2200 København N. Tlf. 35 24 82 34, e-mail: castello@mail.tele.dk.

Abonnement koster 200 kr. årligt for 4 numre med tilsammen mindst 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10), eller på Bogekspeditionen@christensen.mail.dk.

Manuskripter sendes til Sniff Andersen Nexø eller Peter Henningsen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Karl Peder Pedersen.

Forsidebilledet:

Politikeren Hermann Triers søn, forfatteren Sigurd Trier (1876-1920), var et af de mest omtalte medlemmer af Selskabet for Psykisk Forskning. Sigurd Triers tro på ånderne skaffede ham megen omtale i aviserne og gjorde ham samtidig til et emne for satiriske blade. I 1905 blev han foreviget i »Blæksprutten«. Sigurd Trier blev under sit arbejde med den psykiske forskning involveret i talrige konflikter og opgør i pressen. Han forlod i skuffelse Danmark i 1907 og døde i Italien i 1920. (Billede fra Blæksprutten, 1905, s. 13).

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

September 2003. Hefte 3. Side 161-240

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

»Overtro og trolddom«

Selskabet for Psykisk Forskning 1905-1930

Jesper Vaczy Kragh

Fortid og Nutid, september 2003, s. 163-185

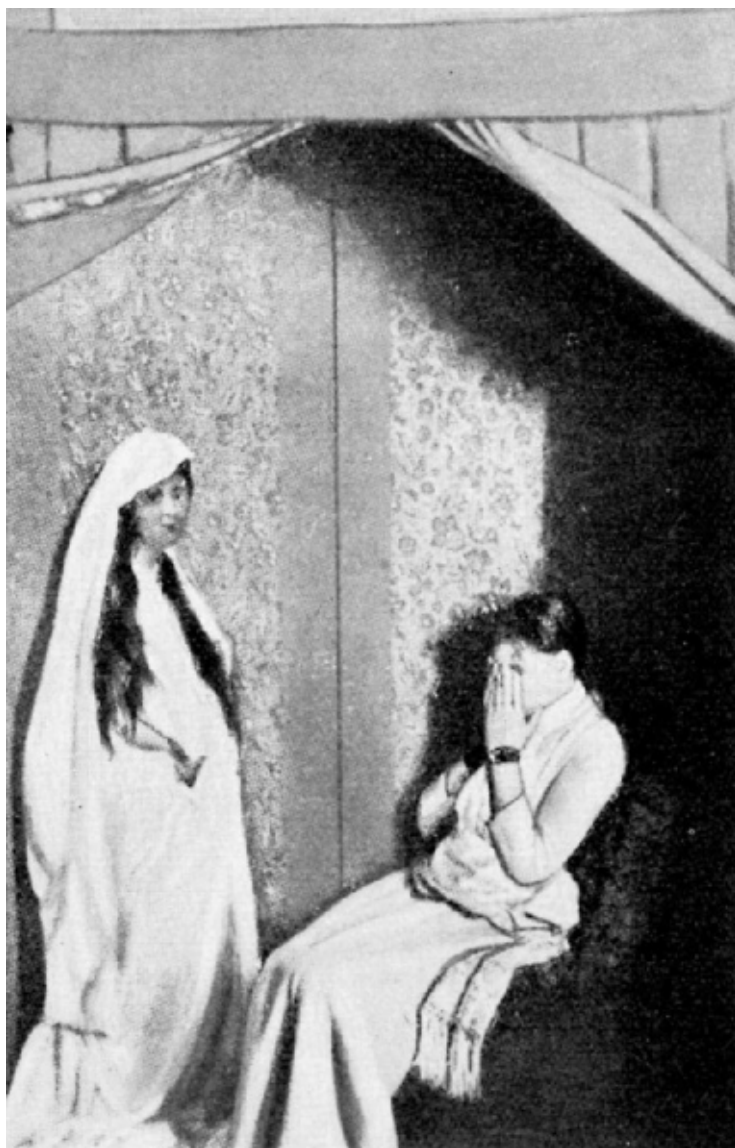
I slutningen af 1800-tallet opstod en ny og meget omdiskuteret videnskab i England. Under navnet psykisk forskning blev særlige mentale fænomener, som ikke blev forklaret af andre videnskaber, genstand for omfattende undersøgelser. Den psykiske forskning bredte sig til resten af Europa og kom således også til Danmark, hvor foreningen Selskabet for Psykisk Forskning blev dannet i 1905 i København. Selskabets historie viser, at der var en stor interesse for den psykiske forskning i perioden frem til 1930'erne. Mange fremtrædende videnskabsmænd var medlemmer af selskabet, og forskningen fik ofte en positiv dækning i pressen. Med udgangspunkt i kildemateriale fra Selskabet for Psykisk Forsknings bibliotek og arkiv beskrives bla. grundlæggelsen af selskabet, hvem der blev medlemmer og de mange konflikter, som til sidst kom til at svække den psykiske forskning.

Jesper Vaczy Kragh, f. 1968, cand. mag. i historie og dansk fra Roskilde Universitetscenter, forskningsrådsstipendiat ved Afdeling for Medicinhistorie – Medicinsk-Historisk Museum, Københavns Universitet. Har bla. skrevet: »En anden verden. Strejftog i spiritismens seancer og ritualer«, Ulrik Langen (red): *Ritualer i europæisk historie* (2002); »Mellem religion og videnskab. Spiritismen i Norden i 1800 og 1900-tallet«, *Scandia*, 1, (2002) samt flere bidrag til *Politikens bog om det alternative* (2002).

Den psykiske forsknings fremkomst var forbundet med den spiritistiske bevægelse, som opstod i USA i 1850'erne.¹ Spiritisterne skabte på dette tidspunkt stor opmærksomhed med deres påstande om, at det var muligt at kommunikere med de døde. Spiritistiske medier, der fungerede som mellemled i kontakten med ånderne, optrådte ved offentlige og private seancer over det meste af kontinentet. Nogle medier mente, at de ved hjælp af klarsyn (clairvoyance) kunne se og høre ånderne, mens andre medier hævdede, at ånderne kunne tale gennem dem, når de var i trance. Der gik også talrige historier om medier, der kunne levere spektakulære beviser for åndernes eksistens, og deltagere ved

de spiritistiske seancer fortalte bla. om mystiske bankelyde, om svævende borde og om hvide åndeskikkelser, der kom til syne i seancelokalerne.

Fra USA bredte spiritismen sig hastigt til de europæiske lande. Især i Storbritannien fik spiritismen et stort gennembrud og opnåede tilslutning i de fleste samfundslag.² Også blandt videnskabsmændene og adelen vandt spiritismen indpas, specielt på grund af mediet Daniel Home, der i 1860'erne skabte sensation med sine opsigtsvækkende seancer. Daniel Home optrådte ikke blot i Storbritannien, men rejste rundt i det meste af Europa, hvor han gav seancer for bla. kejser Napoleon 3. og den russiske zar Alexander 2.³

En kvindelig ånd er dukket op under en seance med det britiske medie Elisabeth d'Espérance (1849-1918) til højre i billedet. Medier som d'Espérance, der kunne få ånderne til at åbenbare sig, interesserede flere videnskabsmænd, der i den sidste del af 1800-tallet begyndte at undersøge spiritismen. Elisabeth d'Espérance rejste rundt i Europa, hvor hun medvirkede ved talrige spiritistiske seancer. Hun optrådte også i Danmark, Sverige og Norge, hvor hun skabte stor opmærksomhed. (Foto fra Martin Liljeblad: Ånderverdenen er virkelighed).

I Storbritannien formåede Home at overbevise den berømte fysiker sir William Crookes. Darwins samarbejdspartner og medudvikler af evolutionsteorien, Alfred Russel Wallace, blev også vundet for sagen. Ligesom Crookes eksperimenterede Wallace med spiritistiske medier og skrev desuden en række bøger om spiritismen.⁴ Andre videnskabsmænd begyndte herefter at tage spiritismen op til overvejel-

se; og i Tyskland blev professor i astronomi, Johann Zöllner, overbevist, i Frankrig astronomen Camille Flammarion, og i Italien blev den berømte – og senere så berygtede – læge Cesare Lombroso spiritist. I de britiske universitetsmiljøer blev der i 1870'erne stiftet foreninger, der havde til formål at undersøge de spiritistiske fænomener, og som udgav rapporter, der talte til fordel for spiritismen.

Efter disse første tilløb blev The Society for Psychical Research dannet i London i 1882.⁵ Formålet med det britiske selskab for psykisk forskning var at samle en række begavede videnskabsmænd omkring en fordomsfri undersøgelse af spiritismen og andre beslægtede fænomener. Både spiritister og videnskabsmænd blev medlemmer af selskabet efter dets dannelse; og medlemskab var hverken i akademisk eller politisk henseende kompromitterende. Den britiske premierminister, William Gladstone, blev således æresmedlem i 1887 og betegnede den psykiske forskning som »*det vigtigste arbejde, som bliver foretaget i verden. Langt det vigtigste*«. ⁶ Den senere premierminister, Arthur Balfour, indmeldte sig i 1882 og blev præsident for selskabet i 1893. Nobelpristagere som J. J. Thomson, lord Rayleigh og William Ramsay var medlemmer, ligesom de franske nobelpristagere Charles Richet, Marie Curie og Henri Bergson.⁷ Verdenskendte forskere som William James, Pierre Janet og Freud var korresponderende medlemmer. Talrige fremtrædende videnskabsmænd var engageret i den psykiske forskning, som i tiden frem mod 1. Verdenskrig langt fra havde noget dårligt ry.

Forskerne i det britiske selskab gik grundigt til værks, og i deres undersøgelser af spiritistiske medier var der ofte tale om årelange forsøg. Hovedparten af de anerkendte videnskabsmænd forblev dog tvivlende overfor spiritismen, men velrenommerede forskere som fysikerne Oliver Lodge og William Barret blev ligesom William Crookes og Alfred Wallace overbevist om, at de spiritistiske fænomener var ægte.

Tidlig dansk forskning

Danske videnskabsmænd blev også optaget af de spiritistiske fænomener, og nogle forskere lod sig omvende efter

at have deltaget ved seancer. Spiritismen kom allerede til Danmark i 1850'erne, men fik først for alvor fodfæste i 1890'erne, hvor de første store spiritistiske foreninger blev dannet.⁸ I denne periode begyndte spiritismen også at blive et diskussionsemne, og kendte videnskabsmænd og kulturdebattører tog stilling til den nye bevægelse i flere af landets store aviser. I *Politiken* bekrigede Georg Brandes spiritismen, som han betragtede som den værste overtro. En stor diskussion mellem flere debattører udspillede sig også i *Politiken* i 1893, og i *Berlingske Tidende* var der ligeledes flere artikler om emnet.⁹ Det skabte desuden opmærksomhed, at spiritismen havde fået sin første opponent fra den etablerede videnskab. Psykologen Alfred Lehmann havde i et årelangt studie undersøgt spiritismen og dens historiske forløbere, og udgav i 1893-96 et firebindsværk med titlen *Overtro og Trolddom*. Som titlen antyder, var bogens konklusion ikke til spiritismens fordel: De spiritistiske fænomener skyldtes bedrag, iagttagelsesfejl og manglende kontrol med seancerne. Alfred Lehmann skulle høste megen anerkendelse både i Danmark og i udlandet, hvor bogen udkom i flere oplag.¹⁰ Spiritisterne, der havde næret en del forhåbninger til Lehmann, var derimod skuffede. For spiritisterne blev Lehmann en af de mest ildesete personer fra den etablerede videnskabs rækker; en inkarnation af den ensidige materialistiske holdning, som de mente prægede dansk videnskab.

Men hvorfor havde Alfred Lehmann viet så mange kræfter på spiritismen? Hvorfor havde han givet sig i kast med disse årelange studier, som også omfattede et stort historisk arbejde? Lehmann skulle senere blive medlem af Selskabet for Psykisk Forskning, men han syntes ikke – i modsætning til mange af medlemmerne – at have haft forhåbninger om at finde beviser for

liv efter døden. Han var optaget af filosofiske spørgsmål, men ikke af teologiske problemstillinger eller spekulativ filosofi, som han ved flere lejligheder tog afstand fra. Han var heller ikke en modstander af materialismen, men var – som mange af tidens videnskabsmænd – dybt påvirket af naturvidenskaben og havde gennemført en polyteknisk kandidateksamen, før han fik interesse for psykologien.¹¹

Efter at have bestået eksamen i anvendt naturvidenskab ved Polyteknisk Læreanstalt i 1882, blev Lehmann optaget af psykofysikken. Han studerede i årene 1885-86 i Leipzig under psykofysikkens bannerfører, Wilhelm Wundt; og inspireret af Wundt oprettede han efter hjemkomsten fra Tyskland det første psykofysiske laboratorium i Danmark.

Psykofysikken blev Lehmanns ståsted inden for psykologien, men han var dog også åben overfor andre områder, der kunne bidrage til psykologiens udvikling. Således havde han i tiden umiddelbart før arbejdet med *Overtro og Trolddom* beskæftiget sig indgående med hypnosen, som syntes at have været en af årsagerne til, at han havde taget spiritismen op til overvejelse. En anden grund var Lehmanns ønske om at give spiritismen et modspil.

Udgangspunktet for *Overtro og Trolddom* var kritisk. Allerede i 1889 havde Alfred Lehmann ytret sig negativt om spiritismen; og det fremgik også af den første artikel, han skrev om emnet i tidsskriftet *Naturen og Mennesket* i 1891.¹² Men om end Lehmann fra begyndelsen havde forholdt sig skeptisk, var han ikke på forhånd afvisende, og han var villig til selv at skaffe sig syn for sagn ved at overvære seancer. Og selvom han anfægtede spiritismen og eksperimenter foretaget af udenlandske psykiske forskere, var han i dialog med forskere som William James, der var imødekommende overfor kritikken og interesseret i Lehmanns undersøgelser.¹³

I årene før *Overtro og Trolddom* udkom, var Alfred Lehmann heller ikke ildeset af de danske spiritister. Det vakte således glæde, da han under sit arbejde med bogen henvendte sig til det spiritistiske tidsskrift *Lysets Banner*. Lehmann ville gerne foretage en kritisk undersøgelse af de danske spiritistiske medier under kontrollerede forhold i sit eget laboratorium. Som følge af Lehmanns henvendelse kunne *Lysets Banner* med begejstring meddele sine læsere, at spiritismen i Danmark nu ville få en af sine første prominente proselytter – Lehmann måtte naturligvis blive overbevist om spiritismens sandhed, mente bladet. Samme holdning delte de spiritister, som Lehmann personligt satte sig i forbindelse med under arbejdet med bogen.¹⁴

Som sagt skulle spiritisternes forhåbninger til Alfred Lehmann ikke blive indfriet. Spiritismen var overtro, hævdede Lehmann. »*Overtro*« bestemte han i første omgang som »*Vildfarelser, Antagelser, som ingen Hjemmel have hverken i Religionen eller i Videnskaben*«. Men han var også klar over, at der lå en »*Relativitet i Overtroens Væsen*«. ¹⁵ Hvad der var videnskab i en periode af historien, kunne være overtro i en anden. Og hvad der var et religiøst dogme i en bestemt religion, kunne med tiden blive forkastet af samme trosretning. Overtro som begreb måtte ses ud fra en historisk betragtning: »*Overtro kan kun bedømmes i Forhold til den aandelige Udvikling paa et givet Tidspunkt*«, fastslog han. Dertil føjede han, at overtroen måtte vurderes ud fra en kulturel synsvinkel. Hvad der for eksempel var religion i en primitiv kultur skulle respekteres som en sådan. Definitionen måtte udvides: »*Overtro er enhver almen Antagelse, som enten ingen Hjemmel har i en bestemt Religion eller er i Strid med den Videnskabelige Naturopfattelse til en given Tid*«, konkluderede han.¹⁶

Der var et grundlag for at bedømme

En mandlig ånd kommer til syne under en spiritistisk seance med det franske medie Marthe Beraud (1886-1943). Den franske fysiolog og nobelpristager Charles Richet deltog ved seancen og betragtede fotografiet som et afgørende bevis. Andre videnskabsmænd som den danske psykolog Alfred Lehmann mente, at Richet var blevet ført bag lyset, og det var mediet, der selv spillede ånd. (Foto fra Alfred Lehmann: Overtro og Trolddom).

antagelser som overtro, mente Lehmann – til trods for den relativitet, der var forbundet med begrebet. Målestokken måtte være nutidens standpunkt inden for religion og videnskab. Ifølge Lehmann viste historien, at mennesket opnåede højere indsigt ved at afvise gamle anskuelser. Denne højere indsigt måtte ses som udtryk for de foreløbigt mest fuldkomne forestillinger. Hvis man faldt tilbage til tidligere tiders vildfarelser, var det at betegne som overtro. Spiritismen var et eksempel herpå. Den var, som Lehmann forklarede, »udsprungen af den

europæiske middelalderlige Overtro, kun lempet efter den moderne naturvidenskabelige Opfattelse«. ¹⁷ Den historiske del af *Overtro og Trolddom*, som omfattede værkets bind 1-3, skulle påvise dette. Det var første led i Lehmanns studie.

At bestemme spiritismen som overtro, var ikke det eneste sigte med Lehmanns arbejde. »Hovedsagen« var, som han understregede, »den psykofysiske Undersøgelse af de Fænomener, som den historiske Fremstilling har lært os at kende«. ¹⁸ Selvom Lehmann betragtede de spiritistiske fænomener som

vildfarelser, frakendte han dem ikke en vis realitet – folk oplevede noget under de spiritistiske seancer. Da han ikke mente, det var ånder, der var på spil under seancerne, måtte der findes en naturlig grund til, at folk alligevel erfarede noget.

For Lehmann gav studiet af spiritismen en væsentlig indsigt i psykologiske forhold, hvis man søgte forklaringerne hos mennesket selv og ikke i hypoteser om mystiske kræfter eller ånder. Denne psykologiske redegørelse omfattede *Overtro og Trolddoms* bind 4. Det var andet led i Lehmanns studie.

Alfred Lehmanns studier førte ham til nye områder inden for psykologien; og gennem arbejdet med spiritismen kom han i berøring med flere af psykoanalysens forskningsområder, før den overhovedet var kendt i Danmark – og årtier før den skulle blive accepteret.¹⁹ Han kom til at beskæftige sig med det ubevidste, med drømme og suggestionens betydning. Lehmann var ikke ene om at følge dette spor, og andre videnskabsmænd fandt også, at spiritismen var en undersøgelse værd.

Psykiatere og psykologer

Udover Lehmann tiltrak Selskabet for Psykisk Forskning flere forskere inden for dansk psykologi og psykiatri. Især var mange af landets prominente psykiatere repræsenteret i selskabet i perioden fra 1905 til midten af 1920'erne. Psykiateren dr. med. Alexander Friedenreich indskrev sig således som medlem i 1905. Friedenreich havde, i kraft af sin stilling som overlæge ved Kommunehospitalets 6. Afdeling, en dominerende position inden for dansk psykiatri. Som embedets indehaver bestred han landets eneste universitære lærestol i faget og havde desuden sæde i en række vigtige kommissioner og råd.²⁰ Også Friedenreichs afløser på

Kommunehospitalets 6. Afdeling og professor i psykiatri fra 1920, dr. med. August Wimmer, blev senere medlem af selskabet. Medlemmer blev også dr. med. Knud Krabbe, der arbejdede som reservelæge under Wimmer på 6. Afdeling i 1920'erne, og Kort Kortsen, der i 1916 blev dr. phil. på afhandlingen *De psykiske Spaltninger. Et Studie over sygt Sjæleliv*. De nævnte forskere spillede alle en aktiv rolle i selskabet, hvor både Lehmann, Friedenreich, Wimmer, Kortsen og Krabbe i en årække var bestyrelsesmedlemmer eller præsidenter. Endnu to fremtrædende forskere blev bestyrelsesmedlemmer: Dr. med. Frederik Hallager, der fra 1901 var overlæge ved sindssygeanstalten i Aarhus (Jyske Asyl), og dr. med. Niels Christian Borberg fra Sct. Hans Hospital. Selskabet tiltrak ikke blot danske, men også de to svenske psykologer dr. med. Paul Bjerre og dr. phil. Axel Herrlin, der begge indmeldte sig i 1905. Både Herrlin og Bjerre var aktive i det danske selskab, hvor de holdt flere foredrag. Herrlin blev valgt ind i bestyrelsen i 1907.²¹

Gruppen af videnskabsmænd kom til at udgøre en kritisk fløj inden for selskabet. De fleste af forskerne forholdt sig ikke positivt til de spiritistiske hypoteser. Selvom de ikke ville afvise, at der kunne findes ukendte kræfter i naturen, mente de ikke, at de spiritistiske fænomener var videnskabelige beviser for et liv efter døden. Men samtidig var spiritismen på ingen måde et irrelevant studium for dem. Selvom psykologer som Axel Herrlin ved flere lejligheder tog afstand fra spiritismen, betragtede han det som »en latterlig Fordom, at det skulde være en Forsker uværdigt at give sig af med den Slags Studier«. Psykiateren Frederik Hallager mente ligeledes, at »den spiritistiske Bevægelse« i høj grad var »værdig til at blive Genstand for videnskabelige Undersøgelser. Selv om det slet ikke er andet end en Vildfarel-

se, saa tror jeg, man maa sige, at det er en af de interessanteste, ligesom det er en af de mest udbredte psykiske Epidemier, der kendes», forklarede Hallager.²²

Studiet af spiritismen kunne give indsigt i områder, som havde relation til forskernes beskæftigelse med psykiatri og psykologi. Hvad der især interesserede dem, var spiritistiske fænomener som automatskrift og clairvoyance. Gennem mediernes mundtlige eller skriftlige beretninger kunne man få et indblik i skjulte sider af menneskets personlighed, som videnskaben først i de senere år var begyndt at undersøge. For forskere som Axel Herrlin gav det viden om oversete emner inden for psykologien; og på baggrund af sit arbejde med spiritismen skrev Herrlin den første svenske afhandling om *Det ubevidste sjæleliv* (1901).²³

Det ubevidste

Spørgsmålet om det »ubevidste« kom især til at spille en central rolle i psykologernes undersøgelser af spiritismen: »*De sidste Aartiers psykologisk Forskning har godtgjort, hvor stor en vægt, der maa lægges paa det ubevidstes Indgriben i Bevidsthedslivet*«, forklarede allerede Alfred Lehmann i *Overtro og Trolddom*.²⁴ I forhold til psykiatere som Alexander Friedreich og Frederik Hallager, som overvejende var interesseret i de patologiske aspekter ved spiritismen, som de bla. betragtede som beslægtet med tilstande som hysteri, havde Lehmann en bredere tilgang til spørgsmålet. Han mente, at det ubevidste ikke primært var udtryk for unormale sjælelige tilstande. Lehmann havde gennem sine lange historiske studier kunnet konstatere, at overtroen var en sejlivet og udbredt størrelse – det var ikke kun sygelige personer, der troede på ånder.

Grunden til, at folk blev ved med at tro på ånder og magiske kræfter, måtte have en mere generel psykologisk årsag. For Lehmann var teorier om det ubevidste en forklaring. Selvom han var klar over, at studierne af det ubevidste befandt sig »*paa et første famlende Stadium*«, mente han, at »*den nyere Tids Forskning over det ubevidstes Mekanik kan føre til en Forstaaelse af de magiske Fænomener*«. ²⁵

Relationen mellem det ubevidste og overtro sporede han inden for områder som drømme, sansning, hallucinationer og hypnose. Især drømme, som udenlandske psykologer var begyndt at udforske, udgjorde en central årsag til overtro. Troen på ånder var forbundet med drømme, forklarede Lehmann: »*I Drømme se vi og tale vi med for længst afdøde, vi forfølges af fantastiske Uhyrer, vi besøge fjærne ukendte Egne; alt dette staar for os som fuld Virkelighed*«. ²⁶ Mennesket kunne opleve de fleste af de spiritistiske fænomener i drømme. Sjælen kunne forlade kroppen, man kunne se døde personer, eller skue frem eller tilbage i tiden. Grænsen mellem drøm og virkelighed var ofte flydende; og ubevidste elementer fra drømmene spillede jævnlige ind i det bevidste liv. Når disse ubevidste elementer, som ofte repræsenterede menneskets dybe ønsker og lyster, dukkede op i bevidstheden, var man tilbøjelig til at tillægge det betydning. »*Naar der dukker Forestillinger op, som hverken skyldes Sansning eller staa i nogen paaviselig Forbindelse med Individets hele bevidste Forestillingskreds, saa føres man let til at antage, at der har været Kræfter medvirkende, som ikke almindeligvis ere Mennesket iboende*«, ræsonnerede Lehmann. ²⁷

Under de trancetilstande, som kendetegnede både spiritismen og hypnosen, kunne mennesker opleve det, som om de skrev beskeder om ukendte emner, at de fik mystiske sanseindtryk,

Danmarks første professor i psykologi Alfred Lehmann (1858-1921) studerede indgående spiritismen og var medlem af Selskabet for Psykisk Forskning, hvor han indtog en kritisk holdning. Lehmann undersøgte bl.a., hvordan spiritisterne forfalskede fotografier. På billedet har han ved hjælp af dobbelteksponering fået en »ånd« til at dukke op på fotografiet. (Foto: Privateje, Ole Leimand).

og fremmede personer talte gennem dem. Ifølge Lehmann kunne de videnskabelige eksperimenter med hypnose forklare mange af spiritismens fænomener. Under hypnose skete der bl.a. en skærpelse af hukommelsen (hypermnese) og sanserne (hyperæstesi). Mennesket fik adgang til informationer, som ikke var tilgængelige under de normale bevidsthedstilstande. Eksperimenter med hypnose viste desuden, at patienterne kunne opleve personlighedsforandringer, hvor de kunne have flere forskellige personligheder. Frem for at tilskrive de spiritistiske fænomener ånder, var det mere nærliggende at forstå dem ud fra forskningen i hypnosen og forhold som »Hy-

permnesi«, »Hyperæstesi« og »Personlighedsforandringer«, konkluderede Lehmann.²⁸

Alfred Lehmanns *Overtro og Trolldom* blev det mest udførlige, kritiske værk om spiritismen, som blev skrevet af selskabets skeptiske fløj. Mange af selskabets videnskabsmænd kunne bifalde Lehmanns kritik. Ligesom Lehmann mente de, at der ikke var grund til at antage en fantastisk forklaring, hvis fænomenerne kunne begrundes ud fra almindelige psykologiske. Man skulle vælge den mest simple hypotese, som passede på kendsgerningerne. Spiritisterne var altid forfaldne til det modsatte. Som Lehmann forklarede, så greb spiritisterne hellere til »at antage en eller anden magisk Kraft, der kan have alle mulige og umulige Virkninger, frem for i hvert enkelt Tilfælde at opsøge de kendte Kræfter i Naturen og Sjælelivet, som kunne have fremkaldt Fænomenet«.²⁹

De udenlandske videnskabsmænds eksperimenter med spiritismen, som spiritisterne ofte anførte som afgørende beviser, tillagde flere af de danske forskere ikke stor værdi. Selvom spiritisterne hævdede, at berømt heder som Alfred Wallace, William Crookes og Johann Zölner – i deres egenskab af naturvidenskabsmænd – måtte være eminente iagttagere, betvivlede forskere som Lehmann, at dette var tilfældet. »Disse Mænd ere ganske vist fortrinlige Forskere hver paa sit særlige Omraade«, forklarede Lehmann, »men de have aldrig aflagt Beviser paa, at de vare særlig hjemme i de Videnskaber, som man først og fremmest maa kende for at være en god Iagttagere af mediumistiske Fænomener, nemlig Psykologi og 'højere Magi', d.v.s. Taskenspillerkunst«.³⁰ I sine studier af spiritismen skulle Lehmann selv få hjælp fra denne kant. Under arbejdet med *Overtro og Trolldom* indledte han et langt samarbejde med tryllekunstneren Faustinus Pedersen.³¹ Lehmann

og Faustinus Pedersen holdt offentlige opvisninger i, hvordan de spiritistiske fænomener kunne frembringes ved hjælp af tryllekunst. Ligesom Lehmann blev Faustinus særdeles upopulær blandt spiritister og et af de mest omstridte medlemmer af Selskabet for Psykisk Forskning, hvor han indtog en rolle som skeptisk undersøger af spiritismen.

Ideen om et selskab

Den kritiske gruppe af forskere kom til at præge Selskabet for Psykisk Forskning, da det blev dannet i 1905. Men initiativet til selskabet kom dog ikke herfra. Og selvom tryllekunstneren Faustinus ved senere lejligheder tog æren for stiftelsen af selskabet og forklarede, at han, Alfred Lehmann, Alexander Friedenreich og direktøren for Zoologisk Have, Julius Schjøtt, var grundlæggerne, havde det ikke hold i virkeligheden.³² Tilbage i 1905 var der også usikkerhed om, hvem der egentlig var kommet på tanken om selskabet. To navne dukkede op: cand. mag. Sigurd Triers og farmaceuten Marx Jantzens. Begge blev fremhævet som ophavsmænd i de notitser, som omtalte selskabet før dets dannelse; men selve ideen må dog tilskrives Marx Jantzen. De to initiativtagere understregede det begge. Sigurd Trier noget modvilligt og Marx Jantzen med slet skjult stolthed.³³

Ideen om et selskab for psykisk forskning var Marx Jantzen kommet på i foråret 1905. Han havde forelagt ideen for Sigurd Trier og udviklet den nærmere ved flere besøg i Triers hjem i Hellerup i efteråret 1905. Sigurd Trier havde udformet en liste over personer, som han mente ville indtræde i selskabet, og Marx Jantzen begyndte herefter at kontakte de mulige interesserede. Jantzen modtog flere positive tilbagemeldinger og gik i gang med at lede

efter et lokale, hvor det første offentlige møde kunne afholdes. Da Jantzen var i pekuniære vanskeligheder, faldt valget på et »*taaleligt Lokale*« i Læsegade 4. Om aftenen den 25. november 1905 blev det konstituerende møde afholdt. På mødet, der blev ledet af Folketingets formand, Herman Trier, blev forslaget om et selskab vel modtaget, og det blev besluttet, at en generalforsamling skulle afholdes ugen efter. Ved generalforsamlingen den 2. december blev lovene for selskabet vedtaget, og medlemmerne kunne herefter indtegne sig.³⁴

Initiativtagerne

Sigurd Trier var den kendteste af de to igangsættere. Han var søn af Herman Trier og landets mest omtalte spiritist. Han var medlem af foreningen Spiritistisk Broderskab, og havde siden sin omvendelse til spiritismen gentagne gange været i pressens søgelys. I aviserne skabte han opmærksomhed med sine mange foredrag, møder og artikler om spiritismen, og med sine bemærkelsesværdige udtalelser om samtaler med Napoleon, Marsk Stig og mange andre kendte afdøde. For de historiekyndige som Kristian Erslev, der fandt disse samtaler højest utroværdige, var Trier et håbløst tilfælde.³⁵ For spiritisterne var han derimod en forgangsmand og lysbringer: »*En prægtig lysende Meteor paa den nordiske spiritistiske Himmel paa en Tid, da den saa graa og fattig ud*«, som en spiritist malende beskrev det.³⁶ Trier var forfatter og redaktør af det spiritistiske tidskrift *Sandhedssøgeren* og var ikke kun kendt af danske, men også af udenlandske spiritister. Da Sigurd Trier i 1905 gik ind i arbejdet med den psykiske forskning, fulgte mange af medlemmerne fra de forskellige spiritistiske foreninger med ham ind i selskabet. Sammen med Trier kom de til

at danne en spiritistisk modpart til den kritiske fløj af videnskabsmænd.

I forhold til Sigurd Trier havde Marx Jantzen ført en mindre synlig tilværelse i tiden før stiftelsen af selskabet. Han var farmaceut og levede et noget forhutlet liv, hvor han havde svært ved at skaffe sig til dagen og vejen.³⁷ Han var ikke som Trier kendt for at have spiritistiske sympatier, men han hørte heller ikke til blandt de kritiske forskere, som bekæmpede spiritismen. I forhold til spiritister og skeptikere indtog han en mellemposition. Han anså den videnskabelige, kritiske holdning som en nødvendighed i den psykiske forskning, men han mente, at skeptikere var for tilbøjelige til at afvise alt som bedrag. Omvendt kunne han ikke tilslutte sig de spiritister, der lod sig »nøje med troen paa Fænomenernes Eksistens og derved glider ud i Religionerne«. Spiritismen var for Jantzen »en underlig Blanding af Tro og Eksperiment«, som ikke kunne leve op til videnskabens krav om kontrollerede forsøg.³⁸ Men samtidig var spiritismen den eneste måde, hvorpå man muligvis kunne få svar på spørgsmålet om liv efter døden, mente Jantzen. Selvom han tvivlede på, at den psykiske forskning ville nå naturvidenskabernes eksakthed, måtte den prøve at frembringe eventuelle beviser ved hjælp af spiritismen.

En midtergruppe

En stor del af selskabets medlemmer indtog en lignende holdning, som Marx Jantzen gav udtryk for. De kom til at udgøre en moderat fløj, som forsøgte at mægle mellem de kritiske videnskabsmænd og de troende spiritister. Mange af denne fløjs medlemmer havde en fremtrædende position i offentligheden. Folk med en doktorgrad, som dr. phil. Anna Hude, samt kendte personer som ingeniøren Severin Lauritzen

og forfatteren Karl von Kohl, tilhørte denne gruppe.³⁹ Deres holdning til den psykiske forskning repræsenterede en bestræbelse på at mediere mellem religiøs spiritisme og empirisk videnskab. Medlemmer som Karl von Kohl håbede på, at man med udgangspunkt i spiritismen kunne finde en mellemvej. Som han forklarede, var der »i vores Kundskab om Menneskets halvbevidste eller rettere underbevidste Liv store Huller, som maaske engang kan udfyldes. Og hvem ved, om det ikke engang vil vise sig, at det er ved Studiet af de spiritistiske, de psykiske Fænomener, at Løsningen af Livets og Menneskesjælens Gaade vil findes«.⁴⁰

Ligesom Karl von Kohl ønskede ingeniøren Severin Lauritzen at finde positive beviser i den psykiske forskning. Videnskaben led ifølge Lauritzen af »Horror Novi« – af skræk for det nye. På samme måde som videnskaben havde haft vanskeligt ved at acceptere Galileis astronomiske opdagelser og Harveys teorier om blodets kredsløb, havde den nu indvendinger overfor det britiske selskab for psykisk forsknings resultater, som Lauritzen tillagde stor værdi. De britiske eksperimenter havde overbevist Lauritzen om, at der kunne frembringes videnskabelige beviser for et liv efter døden. Men den religiøse spiritisme kunne han dog ikke tilslutte sig. Spiritisterne var, som han forklarede i et brev til et af selskabets medlemmer, »begeistrede for al Mystik og bliver et Offer derfor«.⁴¹ Han betragtede de spiritistiske fænomener som kendsgerninger, men uden at give dem en religiøs betydning.

Severin Lauritzen stod også ved sin tro i offentligheden og var meget aktiv med foredrag, oversættelser og artikler om psykisk forskning. Men han blev dog ikke af den grund betragtet som en fantast i pressen. Når han blev nævnt i landets aviser, var omtalen sjældent negativ, og hans store bog om

emnet, *Overtro contra Videnskaben, Kirken og Graven*, som udkom på Gyldendal i 1902, fik positive ord med på vejen.⁴² Også historikeren Anna Hude, som var gift med Kristian Erslev, vedkendte sig offentligt en tro på ægt-heden af de spiritistiske fænomener. Anna Hude, der blev Danmarks første kvindelige dr. phil., var meget engageret i den psykiske forskning og med sine fire store bøger om emnet det mest skrivende medlem fra selskabets moderate fløj. Heller ikke Anna Hude blev betegnet som godtroende, selvom hun talte til fordel for de spiritistiske hypoteser, og hendes bøger og foredrag fik ofte en positiv modtagelse i pressen.⁴³

Medlemmerne af den moderate fløj kom på mange måder til at stå mellem religion og videnskab – både i forhold til fraktionerne inden for selskabet, men også på et mere generelt plan. For mange af medlemmerne var den psykiske forskning et alternativ i forhold til Folkekirkens version af kristendommen og den videnskabelige materialisme. De kunne ikke tilslutte sig kirkens religion, men heller ikke en naturvidenskabelig livsanskuelse, der ikke havde plads til forestillinger om Gud, sjælen eller et liv efter døden. De stod splittet mellem en kristen tro, som de ikke helt kunne opgive, og videnskabens krav om empiriske beviser, som de fandt nødvendige. Mange af medlemmerne var søgende og prøvede at bruge den psykiske forskning til at finde et nyt standpunkt. Anna Hude var en af de forskere, der anvendte forskningen til dette formål, og i den selvbiografiske *Vejen Jeg gik* (1920) og bogen *Gennem Døden* (1926) forsøgte hun at finde frem til en ny religiøs tro.⁴⁴

Andre medlemmer fra den moderate fløj endte ikke som Anna Hude i omfattende religiøse spekulationer. Flere ville fastholde den psykiske forskning som en videnskab, der skulle være

centreret omkring empiriske studier af åndelige kræfter eller liv efter døden. De kunne ikke godtage skeptikernes materialistiske forklaringer, og de søgte efter beviser på, at tilværelsen ikke alene kunne forklares ud fra materien. Men samtidig havde de ligeså svært ved at acceptere de religiøse spiritister, der så ånder alle vegne. Når det drejede sig om eksperimenter med medier, måtte de tage parti for skeptikerne frem for spiritisterne. Det skulle vise sig at være en udsat stilling.

Selskabet

Da den første generalforsamling blev afholdt 2. december 1905, blev retningslinjerne for selskabets virksomhed fastlagt og nedfældet i en række love. Hovedopgaven var, som den første paragraf i lovene sagde, »at undersøge de saakaldte oversanselige Fænomener paa fordomsfri eksperimentel-kritisk Vis«. Den syvende paragraf fastsatte, hvorledes disse undersøgelser skulle forløbe. Selskabet skulle organiseres i en række sektioner, som hver skulle beskæftige sig med eksperimental forskning af »de oversanselige Spørgsmaal« og mødes mindst en gang om ugen. Med hensyn til de »oversanselige Spørgsmaal« havde selskabet, som lovenes paragraf to fastslog, »intet videnskabeligt Standpunkt. De enkelte Medlemmers personlige Standpunkt overfor de oversanselige Spørgsmaal er Selskabet som saadant uvedkommen-de«.⁴⁵

Trods lovenes ordlyd var personlige standpunkter langt fra »uvedkomme-de« for medlemmerne, og det var en kilde til evig strid i de følgende år. Da en bestyrelse for selskabet skulle ned-sættes i 1905, spillede de personlige holdninger en afgørende rolle for sammensætningen, som afspejlede et kompromis mellem de forskellige fløje. Bestyrelsen kom til at bestå af otte med-

lemmer og en præsident. Zoologisk Haves direktør, Julius Schiøtt, der forholdt sig neutral i forhold til de forskellige fløje, blev valgt som præsident, mens de resterende otte poster blev fordelt med to til den skeptiske fløj, to til den spiritistiske og fire til midtergruppen. Den skeptiske fløj blev repræsenteret ved Alfred Lehmann og Alexander Friedenreich. Den spiritistiske af Sigurd Trier og medarbejderen ved Triers tidsskrift *Sandhedssøgeren*, boghandler Ejnar Møller. Fra midtergruppen blev Marx Jantzen, Severin Lauritzen, Karl von Kohl og redaktør for ugebladet *Hjemmet*, Valborg Andersen, valgt. Redaktionen af det tidsskrift, som selskabet begyndte at udgive kort tid efter stiftelsen, blev tildelt den moderate fløj i skikkelse af Severin Lauritzen, Marx Jantzen og Karl von Kohl. Med dette erhverv i hænde skulle gruppen komme til at agere stødpude mellem skeptikere og spiritister.

Medlemmerne af Selskabet for Psykisk Forskning var fra starten en sammensat skare. Efter generalforsamlingen havde ikke mindre end 163 personer indmeldt sig. I begyndelsen af 1906 var antallet steget til 205, hvorefter det var faldet en anelse, og i 1907 havde selskabet 193 medlemmer: 121 mænd og 72 kvinder.⁴⁶ Udover at medlemmerne havde forskellige holdninger til den psykiske forskning, havde de også forskellig baggrund. Medlemmer fra arbejderklasse og lavere middelklasse var repræsenteret, ligesom folk med adelstitler, folketingsmænd og ansete professorer. Selskabet var i de første år præget af en stor gruppe mennesker med en længerevarende uddannelse. Ud af de 193 medlemmer fandtes tre professorer og 11 personer med en doktorgrad og ca. en fjerdedel havde en universitetsuddannelse. Medlemmerne kom også typisk fra det bedre borgerskab og havde gennemgående erhverv som direktør, fabrikant, sag-

fører, grosserer, ingeniør, redaktør og læge. Ud af de ca. 125 personer, der udgjorde den erhvervsaktive del, havde over en tredjedel et af disse erhverv.⁴⁷

Den kritiske fløj af højtuddannede forskere kom til at præge billedet i de første år. De foredrag, der blev afholdt i selskabet i perioden 1906-1908, stod den skeptiske fløj helt overvejende for. Denne overvægt af kritiske indlæg faldt ikke i alles smag, og spiritisten Sigurd Trier var i sit tidsskrift *Sandhedssøgeren* stærkt ophidset over, at spiritistiske foredrag blev vraget til fordel for antispiritisternes, og at bestyrelsen lod »en Niveaufordærver og Auraforpester som Hr. Faustinus tale i sin Kreds«.⁴⁸ Ifølge Trier var de moderate medlemmer af bestyrelsen kommet under påvirkning af skeptikerne, der også fik alt for megen spaltepads i selskabets tidsskrift.

Tidsskriftet var, som Sigurd Trier hævdede, præget af skeptikerne, men desuden af medlemmer fra den moderate fløj. De to grupper skrev omtrent lige meget i tidsskriftet. Spiritistiske artikler var derimod svagt repræsenteret, og kun to korte indlæg fra spiritisterne blev optaget i bladet i perioden 1906-1908.⁴⁹ Fra redaktionens side var der tale om et bevidst valg. Severin Lauritzen forsøgte ved flere lejligheder at forklare de utilfredse spiritister overvejelserne omkring bladet. Severin Lauritzen erkendte, at selskabet stod delt mellem de skeptiske videnskabsmænd, spiritisterne og tilhængerne af en midterposition, som Lauritzen selv forfægtede og betegnede som »metapsykisk«. Men i forhold til skeptikere og spiritister måtte redaktionen være »Stødpude« og lade skeptikerne komme mest til orde. »Da metapsykisk Forskning trænger mere til Professorer end omvendt, saa maa metapsykiske Forskere og Spiritister være de taalmodigste og toleranteste«, forklarede Lauritzen.⁵⁰

Mediet Einer Nielsen (1883-1965) var kendt for at kunne frembringe et særligt hvidt stof kaldet »teleplasma«, hvoraf åndeskikkelser kunne dannes. Teleplasma blev som regel beskrevet som et gazelignende stof, der strømmede fra mediernes mund, næse eller fingre. Flere videnskabsmænd undersøgte Einer Nielsens præstationer. På billedet er det den norske professor Oscar Jæger (til venstre) og den islandske dr. theol. Haraldur Nielsson (til højre), der kontrollerer Nielsens demonstration af teleplasma under en seance i København i 1921. (Foto fra Martin Liljeblad: Ånderverdenen er virkelighed).

Splittelse

Severin Lauritzens formaninger havde dog svære betingelser i et selskab, hvor skeptikerne og spiritisterne allerede fra begyndelsen var kommet i karambolage med hinanden. Især de eksperimenter, som medlemmerne tog del i, blev anledning til splid og splittelse. Allerede i januar 1906 brød konflikterne ud, da tryllekunstneren Faustinus og Sigurd Trier rejste til De britiske Øer for at undersøge et kendt medie, Charles Eldred. I Storbritannien var Trier blevet overbevist om, at han hav-

de været i kontakt med både sin afdøde mor og Napoleon, mens Faustinus mente, at mediet Eldred kort og godt var en bedrager. Faustinus, der havde indgået en aftale med *Politiken* om at skrive om rejsen, gav efter hjemkomsten sin version i bladet. En stærkt fortørnet Trier tog til genmæle i forskellige aviser og i tidsskriftet *Sandhedssøgeren*. Striden mellem de to rejsekammerater blev kort tid efter ført ind i selskabet, da begge i begyndelsen af januar holdt foredrag om begivenhederne i Storbritannien for selskabets medlemmer.⁵¹

Efter foredragene kom spiritister og skeptikere til at stå stejlt overfor hinanden. Alfred Lehmann meddelte kort tid efter Sigurd Triers foredrag, at han ikke længere ville sidde i bestyrelsen med Trier, der ifølge Lehmann belastede den psykiske forskning. Trier trak sig efterfølgende fra bestyrelsen, men videreførte sammen med sine tilhængere kampen mod kritikerne. En omfattende polemik udspillede sig i landets aviser i de følgende måneder, indtil der i marts kom nyt fra Storbritannien. Mediet Eldred var blevet afsløret af to britiske spiritister.⁵²

Stridighederne mellem Sigurd Trier og skeptikerne fortsatte i den følgende tid. Trier foretog nye ekspeditioner til De britiske Øer, hvad der igen medførte kontroverser. Lignende konflikter kom til at udspille sig omkring selskabets undersøgelser af andre medier. En vis træthed begyndte efterhånden at melde sig; og eksperimenterne med danske medier blev indstillet. Medlemmerne begyndte at falde fra. Økonomien var dårlig, og i begyndelsen af 1908 gik selskabets tidsskrift ind. Det var betegnende, at tre af hovedpersonerne fra hver sin fløj tog afsked med selskabet. Alfred Lehmann og Marx Jantzen meldte sig ud i 1908. Sigurd Trier, forlod ikke blot selskabet samme år, men også Danmark for at bosætte sig i Italien. Fra 1908 og frem oplevede selskabet en nedgangsperiode, som først begyndte at vende i tiden efter 1. Verdenskrig.

En ny tid

Både den psykiske forskning og spiritismen fik en opblomstring i årene lige efter 1. Verdenskrig. Fremgangen for de to bevægelser kunne ikke blot spores i Danmark, men i det meste af Europa. Verdenskrigen og »den spanske Syge« (influenza), som efterfølgende ramte Europa, havde kostet millioner

af menneskeliv og syntes især at have skabt en større interesse for spiritismen. Stribevis af bøger om spiritismen udkom i tiden efter verdenskrigen. Mange havde implicit krigen som tema. Den berømte britiske fysiker og psykiske forsker sir Oliver Lodge var blevet overbevist spiritist. Under krigen havde han mistet sin eneste søn, Raymond, som var faldet i Flandern. Gennem forskellige spiritistiske medier var Lodge igen kommet i forbindelse med sønnen, hvad han beskrev i den populære bog *Raymond*, der blev oversat til dansk i 1918, og som samme år udkom i 5. oplag. En lignende bog, *Rupert Lever*, af den britiske præst Walter Wynn, der også havde mistet sin søn under krigen, blev ligeledes genstand for interesse og diskussion i Danmark.

Men hvad der vakte endnu større sensation, var, da den kendte danske forfatter Julius Magnussen blev spiritist. Han udgav i 1920 en selvbiografisk roman *Guds Smil*. Bogen skildrede en person, der på baggrund af krigen havde opgivet sin tidligere livsanskuelse og i stedet fundet svar i spiritismen. En heftig debat om bogen udspillede sig i landets aviser, hvor Julius Magnussen cementerede sin nye tro på spiritismen. Bogen udkom i 10. oplag i 1922. Perioden fra 1920-1922 repræsenterede i det hele taget et højdepunkt for den spiritistiske litteratur. Over 40 bøger om emnet – hvoraf flere blev udgivet på ansete forlag – og 11 spiritistiske tidsskrifter udkom i denne tid.⁵³

»*Spiritismen gaar sin Sejrsgang over Jorden*«, skrev tidsskriftet »*Illustreret Tidende*« i 1919, »i en mægtig Bølge skyller den ud over hele den civiliserede Verden, omvendende Læg og Lærd, fattig og rig, religiøs og irreligiøs, Folk af begge Køn og Samfundslag. Spiritismen proklameres som den nye Religion«, forklarede tidsskriftet, »Og hvem ved om den ikke er det«. ⁵⁴

Ligesom spiritismen blev der lagt mærke til den psykiske forskning, som også blev genstand for intens interesse i tiden efter 1. Verdenskrig. Selskabet skulle opleve den mest turbulente periode i dets historie i årene lige efter krigen. Landets aviser flød over med artikler om den psykiske forskning, og selv i udlandet skabte det danske selskab opmærksomhed.

Intermezzo

Men i tiden 1908-1918 var selskabet knapt så iøjnefaldende og levede en stille tilværelse. Der var ved at komme orden i økonomien, og man fik igen midler til at udgive et tidsskrift i 1914. Ambitionsniveauet var moderat. Som den nye bestyrelse bemærkede, havde man erfaret »den gamle Regel, at *Barnet maa lære at krybe, før det kan gaa*«. ⁵⁵ Selskabet satsede på at etablere et bibliotek, at afholde foredrag og holde det nye tidsskrift gående. Eksperimenter med spiritistiske medier var foreløbig blevet indstillet. Medlemstallet gav heller ikke anledning til store forhåbninger. I 1914 talte medlemsskaren 84 personer: 49 mænd og 35 kvinder. ⁵⁶

Der herskede ingen euforisk stemning blandt medlemmerne i 1914. I foreningens nye tidsskrift så spiritisten cand. mag. Aage Nording tilbage på selskabets første år; og han måtte medgive, at resultaterne havde været magre. Eksperimenterne med spiritistiske medier havde været en fiasko, og de videnskabelige beviser for et liv efter døden, som Nording selv nærede forhåbninger om, var udeblevet. En del af skylden for de manglende resultater lagde Nording på de anerkendte videnskabsmænd, som han mente hurtigt var faldet fra. Da resultaterne ikke var kommet, havde forskerne ikke villet afsætte mere tid og meldt sig ud, hævdede han. ⁵⁷

At der havde været et større frafald, havde Aage Nording uden tvivl ret i – siden 1907 havde langt over halvdelen af medlemmerne meldt sig ud. Men at det var videnskabsmændene, der havde forladt selskabet, var dog en sandhed med modifikationer. Faktisk var hovedparten af de kendte forskere stadig medlemmer. I 1914 var selskabet i udpræget grad præget af folk med en lang akademisk uddannelse. Af selskabets 84 medlemmer kunne ni således smykke sig med en doktorgrad. Og disse forskere havde alle været med fra begyndelsen. Frem for videnskabsmændene var det i langt højere grad folk fra den lavere middelklasse, der var faldet fra.

Selskabet var i 1914 helt domineret af folk fra det bedre borgerskab, og medlemmerne var typisk fabrikanter, direktører, grossererere, sagførere, læger eller ingeniører. Ud af de ca. 60 medlemmer, som udgjorde den erhvervsaktive del, havde lidt over halvdelen et af disse erhverv. Folk fra arbejderklassen eller lavere middelklasse var der næsten ingen af. En enkelt urtekræmmer, en cigarhandler og nogle lotterikollektricer figurerede i medlemslisten; men det var undtagelser fra regelen.

Selskabet var stadigvæk delt mellem tre fløje, men i modsætning til tidligere var det spiritisterne og de moderate medlemmer, der var dominerende. De kritiske medlemmer som Friedenreich, Faustinus og Herrlin gjorde ikke meget væsen af sig. Hovedparten af de foredrag, der blev arrangeret i selskabet i perioden omkring 1914, blev holdt af spiritisterne. Det nye tidsskrift var også præget af spiritisterne og de moderate medlemmer. I perioden 1914-1919 var der ikke et eneste indlæg fra den skeptiske fløj i bladet. Stoffet bestod af oversættelser af artikler fra udenlandske psykiske forskere som Henri Bergson, Oliver Lodge og William Crookes, der for-

holdt sig positivt til spiritismen, og af artikler fra Severin Lauritzen og forskellige danske spiritister. Tidsskriftet blev styret af Aage Nording og Severin Lauritzen, der udvalgte artikler til bladet, og det var Nording, der besluttede, hvad der skulle trykkes.⁵⁸

Berømmelse og bedrag

Selskabet skulle dog ikke blive en ren spiritistisk forening, hvad der især skyldtes en ny tilgang af medlemmer i tiden efter 1914. Flere fremtrædende videnskabsmænd indmeldte sig og kom til at præge foreningen i de følgende år. Dr. phil. Kort Kortsen og dr. med. Knud Krabbe var to af de nytilkomne. Andre kendte ansigter var religionshistorikeren Vilhelm Grønbech og professor Christian Winther. Disse nye medlemmer var alle aktive og engageret i selskabet. Grønbech, Kortsen og Krabbe blev således formænd i perioden 1917-1922 og Winther i tiden 1922-1940.⁵⁹ De fik en central rolle i den stormfulde tid i årene efter verdenskrigen.

Selskabet for Psykisk Forskning kom for alvor i offentlighedens søgelys i slutningen af 1921, hvor selskabet arrangerede den første internationale kongres for psykisk forskning i København. Stribevis af anerkendte navne inden for dansk videnskab var forbundet med forskningen i denne tid og figurerede på indbydelsen til kongressen, der samlede psykiske forskere fra 16 forskellige nationer i dagene 26. august til 2. september.⁶⁰ Pressen bragte dagligt referater fra kongressen, og stemningen var ikke til ugunst for den psykiske forskning. Spiritisterne, der også var repræsenteret på kongressen, fik som regel hårde ord eller ironiske kommentarer med på vejen, men det var de færreste journalister, der afviste den psykiske forskning. Flere var endda meget positive. *B.T.*'s lederskri-

bent betegnede således den psykiske forskning som en ny videnskab, der »en Dag vil bringe overraskende Resultater. Resultater, der vil kuldaste meget af det, vi i vor indbildte og overfladiske Viden hidtil har anset for usvigeligt sikkert«. Og selv journalister, som den meget kritiske redaktør på *Politiken*, Viggo Cavling, anerkendte, at den psykiske forskning havde leveret beviser for fænomener som tankeoverføring (telepati).⁶¹

Mens Viggo Cavling og flere videnskabsmænd forholdt sig positivt til telepati, var tonen mere kritisk overfor de spiritistiske medier. Og Cavling og mange forskere i Selskabet for Psykisk Forskning stillede sig især afvisende overfor det danske medie Einer Nielsen, der fik en hovedrolle på kongressen.

Einer Nielsen var Danmarks mest omtalte medie. Han begyndte sin karriere i 1912 i Roskilde Metapsyiske Forening og havde allerede dengang været i fokus i pressen.⁶² Spiritisterne stod noget splittede med hensyn til Einer Nielsen. For mange var han et vidunder, mens andre betragtede ham som en bedrager.⁶³ Også blandt de psykiske forskere var meningene delte. I 1915 havde nogle af selskabets medlemmer foretaget en undersøgelse af Einer Nielsens seancer, som var endt med, at selskabets bestyrelse havde fundet »det rigtigst at indberette Sagen til Politiet«. Einer Nielsen blev anholdt, men undgik dog at blive tiltalt for bedrageri.⁶⁴

Men Einer Nielsen havde også flere tilhængere inden for selskabet og fremtrædende støtter blandt videnskabsmænd. Forskere som dr. phil. Villads Christensen hørte til blandt de troende, ligesom professor Vilhelm Heiberg, der i 1920 sagde god for Einer Nielsen i pressen.⁶⁵ Heiberg var blevet overbevist efter at have deltaget hos en kreds af selskabets spiritistiske medlemmer, der jævnligt holdt sean-

*Under en seance er det lykkes Einer Nielsen at frembringe en lille hvidklædt ånd. Efter skandalen i Norge i 1922 indstillede Einer Nielsen for en kort periode sit arbejde som medie. Senere i 1920'erne, da skriverierne i pressen var blevet indstillet, genoptog han sin virksomhed og var et meget populært medie i flere spiritistiske foreninger. Trods afsløringen i Norge mistede han heller ikke videnskabens bevågenhed, og han blev senere undersøgt af både franske, tyske og islandske forskere. I de to erindringsbøger – *Vejen mellem himmel og Jord* fra 1933 og *Mennesker og Ånder* fra 1957 – beskrev han sine oplevelser med spiritister og videnskabsmænd. (Foto fra Martin Liljeblad: *Ånderverdenen er virkelighed*).*

cer med Nielsen. Under kongressen i 1921 blev flere af de udenlandske forskere indbudt til disse seancer, der foregik hos grosserer H. E. Bonne i Hellestrup.

Mange af forskerne mente efter seancerne, at Einer Nielsen havde frembragt fænomener, som ikke kunne tilskrives bedrag. Den norske professor Oscar Jæger, der omtalte seancerne i avisen *Aftenposten*, var overbevist om, at Nielsen var et ægte medie.⁶⁶ En an-

den af deltagerne, tyskeren Fritz Grunewald, var også imponeret og stærkt interesseret i yderligere eksperimenter med Nielsen.⁶⁷

På baggrund af seancerne med Einer Nielsen blev Grunewald i Danmark, efter kongressen var slut. Han fik arrangeret nogle nye undersøgelser, og de to danske forskere Christian Winther og Knud Krabbe blev udpeget til at bistå Grunewald. De nye seancer, som var det danske selskabs hidtil

mest omfattende undersøgelser, foregik i efteråret og vinteren 1921 og varede tre måneder. Den 20. december 1921 blev der i landets aviser offentliggjort en erklæring fra de tre forskere, der fastslog, at Einer Nielsen var »et ægte Trancemedie, og at der i Forbindelse med hans Legeme kan optræde hvide Stofmasser paa en Maade, som foreløbig ikke nærmere kan forklares, men i hvert Fald ikke beror paa Taskenspillerkunster«. ⁶⁸

Erklæringen skabte røre blandt journalisterne og selskabets kritiske medlemmer. Og begivenheden vakte også opmærksomhed i Norge, hvor Einer Nielsen blev indbudt til nye undersøgelser af Oscar Jæger. Efter at Nielsen havde givet sit tilsagn, blev der nedsat en komité fra universitetet i Kristiania, der skulle stå for eksperimenterne. Universitetskomiteen opgav hurtigt undersøgelserne, efter at Einer Nielsen havde kritiseret den omfattende kontrol, han blev udsat for. Det norske selskab for psykisk forskning anført af Oscar Jæger overtog herefter de videre eksperimenter. Det norske selskab, der havde været meget positive overfor Einer Nielsen, indstillede dog allerede efter den sjette seance undersøgelserne af Nielsen, som de nu anklagede for bedrageri. Den 11. marts 1922 offentliggjorde det norske selskab en omfattende rapport, som beskrev afsløringen. Rapporten vakte opsigt i både den norske og danske presse, som havde store artikler om sagen. ⁶⁹

Efterspil

Den positive holdning til den psykiske forskning, som havde været tilstede i den danske presse under kongressen, kunne i marts 1922 ligge på et lille sted. De anerkendte videnskabsmænd i selskabet var også ved at bakke ud, og flere tog i aviserne stærke forbehold over for de tidligere danske eksperimenter med Einer Nielsen. ⁷⁰

Den 27. marts blev der indkaldt til et møde i selskabet, hvor Winther, Krabbe og Grunewald blev stillet til ansvar for deres tillidserklæring til Nielsen.

Pressen bragte indgående referater og vurderinger af mødet den følgende dag, hvor selskabets medlemmer var i åben strid med hinanden: »Intet har gjort den psykiske Forskning her i Landet større Skade end Einer Nielsen og den Klike, der har opdyrket ham«, mente psykiateren N. C. Borberg. Man skulle aldrig have undersøgt Einer Nielsen, som havde kompromitteret det danske selskab fuldstændigt, understregede Borberg. De tre implicerede forskere havde hver deres udlægning af eksperimenterne med Nielsen. Knud Krabbe havde taget den norske kritik til efterretning og indset, at under eksperimenterne i Danmark, havde »kontrollen ikke været tilstrækkelig«. Christian Winther mente derimod, at de danske eksperimenter stadig stod ved magt, selvom han erkendte, at Nielsen var blevet afsløret i Norge. Fritz Grunewald troede derimod stadig fuldt ud på Nielsen. Til pressens forbavselse mente han ikke, at forsøgene i Norge havde afsløret Einer Nielsen. ⁷¹

I 1920'erne herskede der splid mellem selskabets medlemmer. De kritiske røster i pressen var også blevet flere. I et tilbageblik på selskabets virksomhed, erkendte Christian Winther, at den sidste del af 1920'erne havde været en nedgangsperiode: »Den interesse, som Efterkrigstiden havde vakt og Kongressen forøget, blev vendt til sin Modsætning. Virkningen mærkes den Dag i Dag«, skrev Winther i 1930. »Aarene fra 1921-30 har været en haard Kamp mod Uvidenhed, Uforstand og Latterliggørelse«. ⁷²

De uheldige eksperimenter med Einer Nielsen havde dog ikke afskrækket Christian Winther, der kort tid efter undersøgte et nyt medie, Anna

Melloni. Winther udgav i 1928 en stor rapport, som talte til fordel for Mellonis fænomener.⁷³ I 1930'erne var der betydeligt mere stille om selskabet, der ikke længere kunne mønstre så mange kendte videnskabsmænd. Selskabet skulle dog opleve en kort opblomstringstid i 1940'erne, hvor forfatteren Jacob Paludan slog et slag for den psykiske forskning og bragte Winters rapport om Melloni frem fra glemslen. Anna Melloni blev i 1940'erne hovedperson i endnu en stor undersøgelse, som denne gang blev ledet af fremtrædende forskere fra Københavns Universitet. Ligesom i sagen om Einer Nielsen endte det med en offentlig skandale, hvor Melloni blev anklaget for bedrageri.⁷⁴

Afsløringen af Einer Nielsen og Anna Melloni blev et hårdt slag for selskabet. Forskningen blev stillet i bero i 1950'erne og først genoptaget tre årtier senere. I begyndelsen af 1980'erne indledte selskabet så småt nogle nye undersøgelser og oprettede desuden en forskningsfond. Fonden gav dog ikke anledning til megen forskning, men derimod til nye stridigheder mellem en fløj, der ønskede at foretage videnskabelige eksperimenter, og en anden gruppe, der ville prioritere en subjektiv dyrkelse af mystik. Modsætningen mellem de to fraktioner førte til et brud i 1988, hvor den videnskabelige fløj meldte sig ud. Eksperimenterne blev herefter endnu engang indstillet, og der er ikke siden hen blevet foretaget videnskabelige forsøg i Danmark. Selskabet for Psykisk Forskning eksisterer dog stadig i dag og har bevaret en stor samling af bøger, tidsskrifter og rapporter, som går tilbage til foreningens tidligste år. Medlemmerne samles til foredrag i selskabet, som også afholder kurser om parapsykologiske emner. Selskabet har i de sidste par år forsøgt at vende tilbage til den videnskabelige grundholdning og informere om paranormale fænomener.

Sammenfatning

Den psykiske forskning og spiritismen i begyndelsen af 1900-tallet har hidtil været lidet omtalt i litteraturen om danmarkshistorie. Når de to bevægelser en sjælden gang er blevet nævnt i historiebøgerne, er de som regel blevet karakteriseret som marginale retninger, der var præget af naive sværmerie.⁷⁵ Selskabet for Psykisk Forsknings historie viser dog, at der på denne tid var en ganske omfattende interesse for paranormale fænomener, og det var ikke blot lettroende personer, der sluttede op omkring den psykiske forskning. Mange anerkendte forskere blev engageret i undersøgelser af spiritismen; og videnskabsmænd inden for psykiatri og psykologi fik i flere tilfælde udbytte af arbejdet. Forskerne fandt ikke beviser for liv efter døden, men studiet af spiritismen gav en væsentlig indsigt i særlige mentale tilstande og nye områder af psykologien. Spiritismen interessererede også andre grupper, og mange forskellige mennesker indmeldte sig i selskabet, der især fik mange veluddannede medlemmer fra det bedre borgerskab. For flere af disse medlemmer blev den psykiske forskning en måde til at finde et nyt standpunkt, der medierede mellem kirkens kristendom og den videnskabelig materialisme. De kom til at udgøre en midtergruppe i selskabet, der var delt mellem kritiske videnskabsmænd og troende spiritister.

Ligesom i udlandet var det ikke beskæmmende at være engageret i den psykiske forskning, som i en lang periode havde et godt ry. Den danske presse skrev ofte meget positive artikler om forskningen og var især imødekommende, da selskabet i 1921 arrangerede den første internationale kongres for psykisk forskning i København. Men selskabets undersøgelser af spiritistiske medier blev efterhånden en stor belastning, og de mange skanda-

ler, som fulgte med eksperimenterne, svækkede den psykiske forskning. Samtidig var selskabets opdeling i forskellige fløje, der ivrigt bekæmpede hinanden, også med til underminere forskningen, som fik svære betingelser i den sidste halvdel af 1920'erne.

Den danske psykiske forskning formåede ikke for alvor at etablere sig i perioden efter 1930'erne. Og i modsætning til lande som USA og Storbritannien, hvor forskningen fik fodfæste ved nogle af universiteterne, blev Danmark ikke del af den videre udvikling inden for området. I udlandet tog den psykiske forskning navneforandring til parapsykologi i 1930'erne. Teorier om liv efter døden og eksperimenter med spiritistiske medier gled samtidig i baggrunden til fordel for omfattende studier af fænomener som tankeoverføring og clairvoyance.

Forskningen i spørgsmålet om liv efter døden fik dog en renæssance i tiden omkring 1960'erne, hvor fænomener som kanalisering, nær-dødoplevelser og reinkarnation blev genstand for interesse i USA og Europa.⁷⁶ Nogle af de nye retninger er blevet undersøgt af videnskabsmænd, som dog ikke har fundet afgørende beviser.

Også spiritismen har i nyere tid formået at skabe opmærksomhed, især i lande som Storbritannien, USA og Danmark, hvor tv-programmet *Åndernes Magt* har været med til at vække interesse for teorier om liv efter døden. I programmet er tv-seerne blevet præsenteret for både danske og udenlandske medier, men videnskabelige undersøgelser, som prægede spiritismen i begyndelsen af 1900-tallet, har der ikke været tale om.

Trods den nye bevågenhed omkring spiritismen har spørgsmålet om liv efter døden i dag en minimal rolle inden for videnskaben. En del af baggrunden for det manglende videnskabelige engagement kan findes i erfaringerne fra den psykiske forskning. Som det dan-

ske selskabs historie illustrerer har der været mange vanskeligheder forbundet med eksperimenter med spiritismen. Forsøg med medier var svære at kontrollere, kritiske forskere opnåede sjældent positive resultater, og det har ikke været muligt at udelukke bedrageri.

Som følge af problemerne med spiritismen er den moderne parapsykologi gået andre veje. I dag bliver eksperimenterne som regel foretaget med almindelige forsøgspersoner – i stedet for personer, som hævder at have særlige psykiske evner. Forskerne laver simple, kontrollerbare forsøg, der bliver gentaget i lange serier. Og forsøgene bliver herefter vurderet ved hjælp af sandsynlighedsregning og statistik. En generel videnskabelig accept har parapsykologien dog ikke opnået, og dens resultater er stadig omstridte.⁷⁷

Noter

1. Om spiritismen i USA se især: Laurence R. Moore: *In Search of White Crows. Spiritualism, Parapsychology and American Culture*, New York 1977, Ann Braude: *Radical Spirits. Spiritualism and Women's Rights in Nineteenth Century America*, Boston 1989. Se også Jesper Vaczy Kragh: »En anden verden. Strejftog i spiritismens ritualer og seancer«, Ulrik Langen (red): *Ritualernes Magt. Ritualer i europæisk historie 500-2000*, Roskilde 2002, s. 163-196.
2. Om spiritismen i England se især: Janet Oppenheim: *The Other World. Spiritualism and Psychical Research in England 1850-1914*, Cambridge 1985, s. 5-110, Lodgie Barrow: *Independent Spirits. Spiritualism and English Plebians, 1850-1910*, London 1986 og Alex Owen: *The Darkened Room. Women, Power and Spiritualism*, London 1989.
3. Janet Oppenheim: *The Other World* (se note 2), s. 10-16. Om Daniel Home se: Ruth Brandon: *The Spiritualists. The Passion for the Occult in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, London 1986, s. 52-86.
4. For en biografi om Crookes se: Trevor Hall: *The Spiritualists. The Story of William Crookes and Florence Cook*, London 1962. Om Alfred Wallace se: Frank Miller Turner: *Between Science and Religion*, London 1974, s. 68-103.

5. Allan Gauld: The Founders of the Society for Psychical Research, London 1968, John J. Cerullo: The Secularization of the Soul. Psychical Research in Modern Britain, London 1983 og Janet Oppenheim: The Other World (se note 2).
6. William Gladstone i: The Proceedings of The Society for Psychical Research. Vol. 8, 1898, s. 260.
7. Janet Oppenheim: The Other World (se note 2), s. 330ff. og Renée Haynes: The Society for Psychical Research. A History, London 1982, s. 174ff.
8. Om spiritismen i Danmark se: Jesper Vaczy Kragh: »En anden verden. Strejftog i spiritismens seancer og ritualer«, Ulrik Langen (red.): Ritualernes magt (se note 1), s. 163-196 og »Mellem religion og videnskab. Spiritismen i Norden i 1800 og 1900-tallet«, Scandina, 1, Lund 2002, s. 53-75.
9. G. Brandes, Politiken 10.2., 12.2., 15.2.1894. Indlæg mod Brandes 15.2.1894. Politiken 24.7., 26.7., 28.7., 29.7., 31.7., 1.8., 4.8., 5.8., og 8.8.1893. Berlingske Tidende bl.a. 31.5.1893 (aften), 28.4. og 12.5.1894.
10. I Danmark udkom bogen i 4 udgaver (1893-96), (1920), (1968) og (1999). I Tyskland i 1898, Ungarn og Rusland i 1900, og Sverige i 1906. Nye tyske udgaver i 1908, 1925, 1969 og 1986.
11. Simo Køppe: Psykologiens udvikling og formidling i Danmark i perioden 1850-1980, København 1983, s. 48-53 og Ib Kristian Moustgaard: »Alfred Lehmanns forhold til sine tyske inspirationskilder«, I. K. Moustgaard m.fl.: Udviklingslinier i dansk psykologi fra Alfred Lehmann til i dag, København 1986, s. 15ff. Om Lehmann se også R. H. Pedersen, Naturens Verden, 1921, s. 393-399 og Lehmanns selvbiografi i: I. K. Moustgaard (red.): Alfred Lehmann – en psykologisk pioner, København 1986, s. 9-15.
12. I bogen: Hypnosen og de dermed beslægtede normale Tilstande, København 1889, s. 2 ytrede Lehmann sig også kritisk om spiritismen. Alfred Lehmann: »Okkultismen og Videnskaben«, Naturen og Mennesket, 1891, s. 269-76.
13. William James til Lehmann. 10.1. og 19.10.1899. Ny Kgl. Sml. 4810, Det Kongelige Bibliotek (herefter KB). James' interesse skyldtes en kritik af R. Sidgwick: »Involuntary Whispering Considered in Relation to Experiments in Thought-Transference«, Proceeding of The Society for Psychical Research, 12, 1896/97, s. 298-315. Lehmann havde i »Über Unvilkürliches Flüstern«, Wundts philosophische Studien, 11, 1895, s. 470-530, hævdet, at telepati kunne være et resultat af uvilkårlig hvilen.
14. Lehmanns opfordring i: Lysets Banner, november 1893, s. 49-52. I nummeret for december 1893, s. 57-61 regnede bladet med Lehmanns snarlige tilslutning til spiritismen. Jf. også R. V. Neergaard til A. Lehmann 9.10.1894 og 24.10.1895. Ny Kgl. Sml. 4810 (KB). E. Christmas Holmfeld til Lehmann. 15.11.1893. Ny Kgl. Sml. 4810 (KB).
15. Alfred Lehmann: Overtro og Trolddom, 1, København 1893, s. 3 og 8.
16. Overtro og Trolddom, 1, (se note 15), s. 5 og s. 8.
17. Overtro og Trolddom, 1, (se note 15), s. IV.
18. Overtro og Trolddom, 4, s. 8.
19. Om psykoanalysen i Danmark jf. Jan Fogt: »Freud i københavnsk psykiatri 1900-1950«, Thomas Söderqvist m.fl.: Videnskabernes København, Roskilde 1998, s. 83-98. Den første omtale af Freud i Danmark var Daniel Jacobsen: Ref. af Sigmund Freud: Herediteten og Neurosens Ætiologi, Kjøbenhavn 1896.
20. Jf. Jan Fogt: »Freud i københavnsk psykiatri 1900-1950« (se note 19), s. 86. Om 6. Afdeling se også: Mogens Møllergård: Epoker i dansk psykiatri, København 2000, s. 71-72.
21. Om A. Friedenreich, A. Wimmer, K. Krabbe, N. C. Borberg og F. Hallager se: Jørgen Therkelsen (red.): Dansk Neurologisk Selskab 1900-2000, København 2000. Om K. Kortsen se Søren Holm: Filosofien i Norden efter 1900, København 1967, s. 43-44. Om Herrlin og Bjerre: Svensk Biografisk Lexikon, Stockholm 1969-71 og Jan Bärmark: Poul Bjerre – Människosonen, Stockholm 1983.
22. Axel Herrlin: Sjælelivets Ubevidste Verden, København 1905, s. VI. Af andre kritiske indlæg fra Herrlin: Tidsskrift for Psykisk Forskning, 1906, s. 49-59 og 109-117, Dansk Tidsskrift, 1905, s. 414ff. og Politiken 19.11.1907. Frederik Hallager i: Tidsskrift for Psykisk Forskning, 1907, s. 3 og Politiken 20.4.1907.
23. Svensk Biografisk Lexikon (se note 21).
24. Alfred Lehmann: Overtro og Trolddom, 4, København 1896, s. 17. Blandt pionererne i studiet af det ubevidste var Eduard von Hartmann, Fechner og Janet. Her om se: Henri F. Ellenberger: The Discovery of the Unconscious, New York 1970, s. 311ff.
25. Overtro og Trolddom, 4, (se note 24), s. 205 og 15.
26. Overtro og Trolddom, 4, (se note 24), s. 170. Studier af drømme foregik især i 1880-1900. Lehmann havde kendskab til pionerer som Alfred Maury og Yves Delage. Om denne forskning jf. Ellenberger: The Discovery of the Unconscious (se note 25), s. 303-311.
27. Overtro og Trolddom, 4, s. 197.
28. Overtro og Trolddom, 4, s. 318-19.
29. Overtro og Trolddom, 4, s. 382.
30. Overtro og Trolddom, 4, s. 49. Se også Herrlin: Sjælelivets ubevidste Verden (se note 22), s. XV-XVII.

31. Om Faustinus se: Ole Leimand: »Mørkets magter set på fingrene«, Udviklingslinier i dansk psykologi, (se note 11), s. 190ff. G. Sjallung: »Faustinus, F. P. (15.2.1868 – 15.8.1946)«, Salmonsens Leksikontidsskrift, København 1946.
32. I: Salmonsens Leksikontidsskrift, 3, 1946, tilskrives Faustinus også dannelsen af selskabet. Kilden er en artikel af Faustinus i tidsskriftet Vore Herrer, 28.11.1916.
33. Notitser om selskabet blev bl.a. trykt i Sandhedssøgeren, 1905, s. 400 og 437. Sigurd Trier i: Sandhedssøgeren, 1908, s. 340-41 og Marx Jantzen: Kan døden overvindes?, København 1938, s. 8 og 33-34.
34. Tidsskrift for Psykisk Forskning, 1906, s. 45, Sigurd Trier: »Selskabet for psykisk Forskning. En Smule historisk Oversigt«, Sandhedssøgeren, 1908, s. 340. Marx Jantzen: Kan Døden overvindes? (se note 33), s. 33.
35. Kristian Erslev kronik i: Politiken 15.9.1907. Erslev skrev også et brev til Trier, som findes i kopi. Kristian Erslev til Sigurd Trier 15.9.1907, Ny Kgl. Sml. 4604 (KB). Trier svarede Erslev i Politiken 28.9.1907. Trier beskrev bl.a. sin omvendelse i Spiritisten, juni 1904. Triers medlemskab af Spiritistisk Broderskab blev bl.a. omtalt i Vort Land 5.5., 6.5. og 7.5.1905, Ekstrabladet 5.5., 6.5.1905 og Folkets Avis 6.5.1905.
36. Citat fra nekrolog om Sigurd Trier i tidsskriftet: Lys over Land, 1920, s. 49-50.
37. Om Marx Jantzen se selvbiografien: Kan døden overvindes? (se note 33).
38. Marx Jantzen: Kan Døden Overvindes?, s. 8.
39. Om Severin Lauritzen og Karl von Kohl jf.: Dansk biografisk leksikon, København 1979-84. Om Kohl se også: Sandhedssøgeren, 1907, s. 459.
40. Karl von Kohl: Satan og hans Kultus, København 1902, s. 179 og 181.
41. Severin Lauritzen til Aage Nording, 20.10.1915, Selskabet for Psykisk Forsknings Bibliotek (herefter SFPFB).
42. Berlingske Tidende (aften) 7.4.1914 og København 16.5.1911. Berlingske Tidende 11.9.1911. Politiken 26.2.1902
43. Anna Hude: The Evidence for Communication with the Dead (1913), Vejen jeg gik (1920), Gennem Døden (1926) og Beyond Death (1928). Hudes, Vejen jeg gik, fik rosede anmeldelser af bl.a. af Aage Marcus i: Bogens Verden, maj 1920, s. 92f. og Svend Aage Pallis i: Tilskueren, juni 1920, s. 433-40. Anna Hudes foredrag fik bl.a. en positiv modtagelse i Politiken, København, National Tidende (morgen) og Ekstra Bladet 14.3.1911.
44. For en gennemgang af Anna Hudes religiøse udvikling se Jens Chr. Manniches glimrende biografi: Damen der skød på doktoren. En bog om Anna Hude, København 1993. Om Er-
- slevs syn på psykisk forskning se: Leo Tandrup: Ravn, 2, København 1979, s. 284-85.
45. Tidsskrift for Psykisk Forskning, 1906, s. 45-47. S. Trier: »Selskabet for Psykisk Forskning«, Sandhedssøgeren, 1908, s. 341, Aage Nording: »Af Selskabet for Psykisk Forsknings Historie«, Aarsskrift for Psykisk Forskning, 1914, s. 85-86 og Marx Jantzen: Kan Døden overvindes? (se note 33), s. 34
46. Tidsskrift for Psykisk Forskning, 1906, s. 47-48 og 1907, s. 66-67. Aarsskrift for Psykisk Forskning, 1914, s. 87.
47. Medlemslisten blev optrykt i Tidsskrift for Psykisk Forskning, 1907, s. 66-67. S. Trier påpegede i Sandhedssøgeren, 1908, s. 75, nogle mangler ved listerne, som er blevet taget til efterretning. Et tjek ud fra Kraks Blaa Bog og Dansk Biografisk Leksikon har medført nogle yderligere rettelser.
48. S. Trier i: Sandhedssøgeren, 1908, s. 345.
49. Tidsskrift for Psykisk Forskning, 1906, s. 137-42 og 1908, s. 101-02. Tidsskriftet gik ind i starten af 1908.
50. S. Lauritzen: »Spredte Betragtninger og Ideassociationer om vort Tidsskrift, metapsykisk Forskning, Spiritisme, Skepticisme«, Tidsskrift for Psykisk Forskning, 1907, s. 37.
51. Artiklerne i Sandhedssøgeren blev udgivet som bog. S. Trier: Beretning om Materialisationsfænomenerne i England, København 1906 (166 sider). Trier talte den 5.1. i selskabet. Faustinus den 9.1.1906.
52. Politiken havde i perioden 1.1.-11.3.1906 over 20 artikler om sagen. Afsløringen af Eldred blev bragt i det engelske spiritistiske tidsskrift Light (10.3.1906). Politiken og Berlingske Tidende havde dagen efter artikler om afsløringen.
53. Oliver Lodge: Raymond. Liv eller Død, København 1918. Bogen udkom i 6. oplag i 1920. Walter Wynn: Rupert Lever, København 1919. Julius Magnussens: Guds Smil, København 1920, udkom allerede i 1920 i 7. oplag. Jf. Dansk Bogfortegnelse 1920-24 og Christian Moldt-Jørgensen: Fortegnelse over Bøger og Hæfter omhandlende spiritisme og dermed beslægtede emner, upubliceret manuskript, 1993 (SFPFB).
54. »Spiritist eller Anti-Spiritist«, Illustreret Tidende, 1919, s. 613-14 og 624-25.
55. Aarsskrift for Psykisk Forskning, 1914, s. 1.
56. Aarsskrift for Psykisk Forskning, 1914, s. 98-99.
57. Aage Nording: »Af Selskabet for Psykisk Forsknings Historie«, Aarsskrift for Psykisk Forskning, 1914, s. 88. Om Nording se: Sandhedssøgeren, 1911, s. 192. Nordings opfattelse blev også delt af den kritiske Faustinus og den troende Sigurd Trier. Jf. Faustinus i det norske Ørebladet, 25.1.1908 og S. Trier i Sandhedssøgeren, 1908, s. 340-347.

58. En omfattende korrespondance fra 1914-1919 mellem Lauritzen og Aage Nording om tidsskriftet findes i SFPFB.
59. Om Grønbech og Psykisk Forskning jf. Ejvind Riisgaard: Vilhelm Grønbechs Kultur-opgør, 2, København 1974, s. 271-278.
60. Jf. Le compte rendu officiel du premier congrès international des recherches psychiques a Copenhague, Copenhague 1922, s. 2-3. Alle foredrag mm. fra kongressen er samlet her. Indbydelsen var bla. underskrevet af syv danske professorer og af forskere som Kristian Erslev, C. N. Starcke og Kristoffer Nyrop.
61. B.T. 25.10.1921. Viggo Cavling i: Politiken 8.9.1921. Se også Social-Demokraten 24.8.1921. Faustinus anerkendte også telepati i artiklen »Psykisk Forskning. Faustinus om Telepati«, København 25.4.1912 og Nationaltidende (morgen) 26.4.1912. Jf. også »Antispiritisten Faustinus« i det norske Dagbladet 6.10.1912. Herrlin talte for telepati i: Sjælelivets ubevidste Verden (se note 22), s. 102 og 133-134. Se også A. Lehmann i: Berlingske Tidende 25.2.1920.
62. Nyheden om seancerne med Nielsen i Roskilde blev bragt i både små og store aviser, bl.a. Sydsjællands Venstreblad 5.2.1913 og Dagtelegrafen 19.2.1913. Politiken bragte historien 19.3.1913.
63. Einer Nielsen udgav to erindringsværker: Vejen Mellem Himmel og Jord, København 1933 og Mennesker og Aander, København 1957. Om Nielsen se: H. E. Bonne: Livet og Aandevederen, København 1924. For en kritik se spiritisten Johannes Carstensen: Spiritismens Princip og Fejlgreb, København 1932. For en anden kritik: Fra Heksens Hule. Roskildeoplevelser fra vore Dage af A. Carolsfeld-Krause. Udg. af H. Martensen-Larsen, København 1922. Nielsen er også omtalt i: Norman Blunsdon (ed.): A Popular Dictionary of Spiritualism, London 1961, s. 146.
64. Selskabets rapport om undersøgelserne blev optrykt i tidsskriftet Lys over Land, nr. 15, 1915, s. 69. Anholdelsen er omtalt her og i Einer Nielsen: Vejen mellem Himmel og Jord (se note 63), s. 20-24.
65. Vilhelm Heiberg i: B.T. 28.6.1920.
66. Oscar Jæger: »Kongressen for psykisk forskning i Kjøbenhavn. Et resumé og tilbageblik«, Aftenposten, 12.10.1921. Seancerne beskrev Jæger i: Norsk tidsskrift for psykisk forskning, 1. årg., 1921-22, s. 30ff. Se også: H. E. Bonne: Livet og Aandevederen (se note 63), s. 116ff.
67. Fritz Grunewald havde bla. udgivet bogen: Physikalisch-mediumistische Untersuchungen, Würt 1920. Om Grunewald jf. Norsk Tidsskrift for Psykisk Forskning, 1925-26, s. 12-13. En brevveksling mellem Grunewald og Chr. Winther fra perioden 1921-25 findes i SFPFB.
68. Erklæringen blev optrykt i de store aviser bl.a. Politiken, National Tidende og Berlingske Tidende 20.12.1921. Den originale rapport om seancerne findes i SFPFB. Ifølge Knud Krabbe: Livserindringer, København 1956, s. 157, blev erklæringen lækket til pressen af Nielsen.
69. For en udførlig gennemgang af sagen med Einer Nielsen se: Jesper Vaczy Kragh: »En flygtig videnskab«, Siden Saxo, nr. 3, 18. årg., 2001, s. 33-38.
70. København 8.3. og 9.3. Berlingske Tidende 9.3.1922.
71. Winther havde før mødet forhørt sig om sagen hos Oscar Jæger, der bekræftede afsløringen af Nielsen. O. Jæger til professor Chr. Winther 15.3.1922 (SFPFB). Grunewald ændrede ikke holdning til Nielsen. Grunewald til Winther 19.8., 5.11, 17.12 og 31.12.1922 (SFPFB). Grunewald til Winther 10.5., 21.6. og 31.10.1923 (SFPFB). Krabbe havde samme syn på sagen i: Livserindringer (se note 68), s. 155-58.
72. Chr. Winther. Notat fra et foredrag i selskabet i 1930, s. 4. (upubliceret håndskrevet manuskript. SFPFB).
73. Chr. Winther: »Experimental inquiries into Telekinesis«, Journal of the American Society for Psychical Research, 1928, s. 25-31, 82-99, 164-80 og Chr. Winther: Experimentelle Untersuchungen über Telekinesis, Leipzig 1930.
74. For en gennemgang af sagen se: Ole Leimand: »Mørkets Magter set paa Fingrene«, Udviklingslinier i dansk psykologi (se note 11), s. 191-209. Om selskabet fra 1930 og frem til 1980 se: Tue H. Bertelsen m.fl.: Selskabet for Psykisk Forskning 75 år, København 1980, s. 19-28.
75. Se bla. P. G. Lindhardt: Den danske kirkes historie, 7, København 1966, s. 153, Richard Andersen: 30'erne, København 1977, s. 388-89 og Niels Thomsen: Hovedstrømninger 1870-1914. Idélandskabet under dansk kultur, politik og hverdagsliv, Odense 1998, s. 61.
76. Jf. Lars Peter Jepsen (red.): Politikens bog om det alternative. En håndbog om mystik og videnskab, København 2002.
77. Jf. Jesper Vaczy Kragh: »Parapsykologi«, Lars Peter Jepsen (red.): Politikens bog om det alternative (se note 76), s. 160-68.

Det store halbyggeri

Gunnar Lind Haase Svendsen

Fortid og Nutid, september 2003, s. 186-204

For en udlænding må det forekomme forbløffende, hvor mange idræts- og svømmehaller, der findes i Danmark. Først fik hvert dansk sogn sin kirke, siden sit eget forsamlingshus, mejeri osv. Fra slutningen af 1960'erne og op gennem 1970'erne er vi imidlertid vidner til Det store halbyggeri, hvor næsten hvert sogn fik sin egen idrætshal. Som denne artikel vil vise, var der simpelthen tale om en folkelig bevægelse – Idrætshalsbevægelsen – hvis store betydning for eftertiden ikke overskygges af Forsamlingshusbevægelsen hundrede år tidligere. Mange af os husker disse idræts- og svømmehaller fra barneårene – vi benytter dem måske endnu, ligesom vore børn og børnebørn benytter dem. De kan således virke som en selvfølge. Men, som vi vil få at se, ligger der tusindvis af frivillige arbejdstimer bagved!

Gunnar Lind Haase Svendsen, f. 1965, cand.mag. i antropologi og russisk. Har siden april 2003 været ansat som seniorforsker på Center for Forskning og Udvikling i Landdistrikter i Esbjerg. Har netop afsluttet en antropologisk feltarbejdsundersøgelse i Ravnsborg Kommune på Nordvestlolland. Undersøgelsen udgør sidste del af en ph.d.-afhandling med titlen »Samarbejde og konfrontation. Opbygning og nedbrydning af social kapital i de danske landdistrikter 1864-2003«. Hovedresultaterne herfra vil blive publiceret i bogen *The Creation and Destruction of Social Capital: Entrepreneurship, Co-operative Movements and Institutions* (medforfatter: Gert T. Svendsen), der udkommer på Edward Elgar, Cheltenham, februar 2004.

Det kan forekomme bemærkelsesværdigt, at en karakteristik af udviklingen i livsvilkår i de danske landdistrikter siden Anden Verdenskrig bedst lader sig opsummere i en række indbyrdes forbundne, videnskabelige termer. Ikke mindst op gennem 1960'erne har sådanne termer haft en kolossal betydning for praksis. Eksempler på disse begreber, der som oftest har optrådt i bestemt form, er 'strukturændringerne', 'strukturudviklingen', 'den vertikale integration', 'talletales tale' og 'nødvendighedens lov'.

Tilsyneladende er sådanne landbrugsøkonomiske begreber sjældent blevet problematiseret – hverken af forskere eller af landbefolkningen selv. Endnu mindre har opmærksomheden samlet sig om det, man fra midten af

1960'erne i landbotidsskrifterne benævnte som strukturændringerne, nødvendighedens lov, rationaliseringen osv. indenfor det kulturelle foreningsliv i landdistrikterne.¹ Fra dette tidspunkt førte centraliseringstendenser nemlig også her til foreningssammenlægninger og, i sidste instans, til ændringer i bebyggelsen, bl.a. i form af nedlæggelser af kulturelle fællesbygninger som skoler, biblioteker, plejehjem og forsamlingshuse. Disse voldsomme ændringer af et førhen landbruger- og andelspræget kulturelt foreningsliv førte til hede diskussioner indenfor den traditionsrige danske ungdomsbevægelse.²

Denne artikel har til formål at belyse, hvorledes ikke mindst 1960'ernes og 1970'ernes halbyggerier i vid ud-

strækning kan ses som et resultat af nye tendenser i Den danske ungdomsbevægelse efter Anden Verdenskrig. Hvor ungdomsforeningerne på landet tidligere havde søgt at forene ånds- og kropskultur, primært ved at forene foredrags- og oplysningsvirksomhed med gymnastikundervisning, blev i løbet af 1950'erne kropskulturen og hermed idrætsforeningerne altdominerende.

Eftersom man i 1960'erne og 1970'erne ikke mente, de gamle og ofte misvedligeholdte forsamlingshuse kunne rumme alle de nye idrætsaktiviteter, gav man sig i kast med at planlægge nye samlingssteder i form af kulturelle fællesbygninger som fritids- og kulturcentre, idræts- og svømmehaller – alle hovedsagelig med det formål at opfylde idrætsforeningernes stadigt stigende lokale behov efter Anden Verdenskrig.

Der vil i den forbindelse blive argumenteret for, at idrætshalsbevægelsen gennem 1960'erne og frem til midten af 1970'erne kan anskues som en tydelig slægtning til forsamlingshusbevægelsen hundrede år tidligere. Herom vidner f.eks. artiklerne om halbyggerier i De danske Gymnastik- og Ungdomsforeningers tidsskrift *Dansk Ungdom og Idræt*, der i 1967 afløste det mere grundtvigiansk-opbyggelige *Dansk Ungdom*, der havde tilhørt De danske Ungdomsforeninger (DdU).³ I modsætning til strukturændringerne indenfor det økonomiske liv blev strukturændringerne indenfor det kulturelle liv på den måde forenelige med et frivilligt civilt initiativ; til bevægelse.

Fritidsproblemet

Allerede i løbet 1950'erne krøb 'strukturændringerne' umærkeligt ind i det kulturelle foreningsliv. Dette bevidnes af artiklerne i *Dansk Ungdom og Høj-skolebladet*, der i høj grad dominere-

des af den samme 'slægt' af evolutionistisk inspirerede begreber, der gjorde sig gældende indenfor det økonomiske foreningsliv, selvom 'tidsnøden' tydeligvis var mest udtalt i de økonomiske foreninger. Udviklingen kan ingen jo gå imod, som det blev sagt igen og igen.

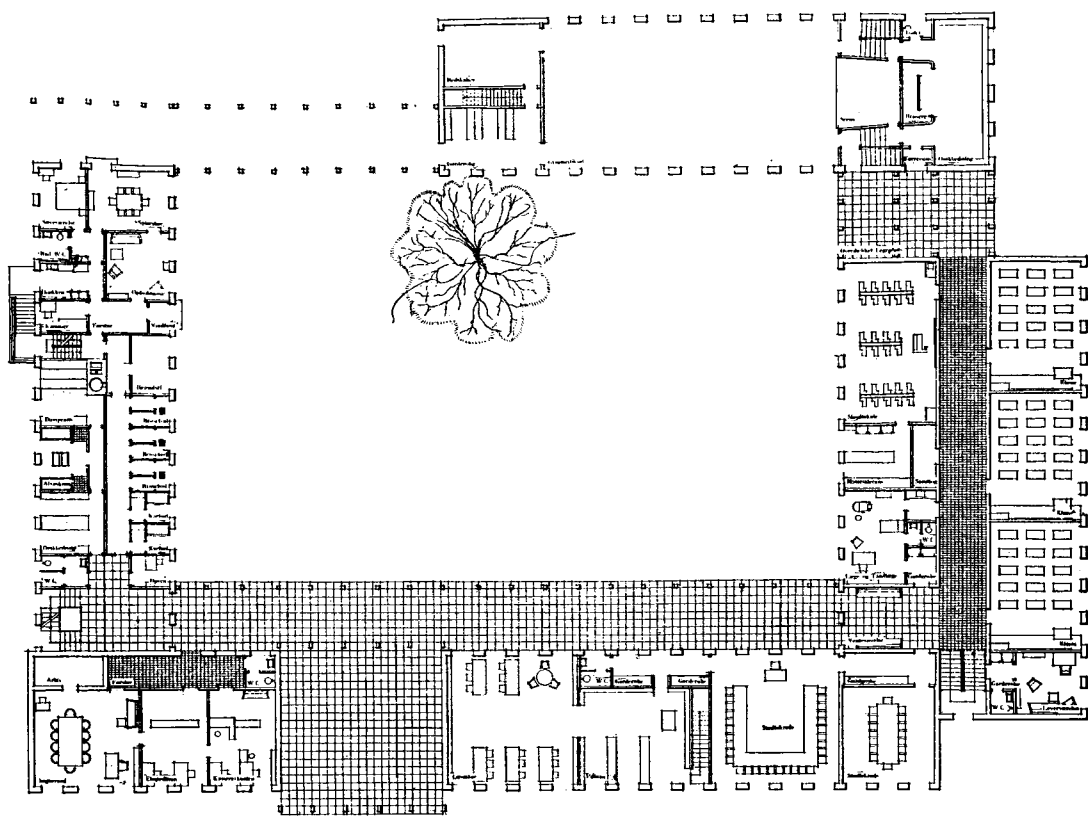
I 1950'erne og 1960'erne var det ikke mindst det såkaldte fritidsproblem, der gjorde det svært at holde på en landboudom, der såvel kulturelt som erhvervsmæssigt i stigende grad orienterede sig mod byerne. På den måde kan man sige, at hvor drivkraften bag udviklingen indenfor det økonomiske samarbejde blev set som ændringer i internationale markedsforhold, blev den indenfor det kulturelle område set som den til stadighed øgede fritid, ikke mindst blandt ungdommen.⁴

Fra midten af 1960'erne havde det organisatoriske svar på strukturændringerne været at sammenlægge lokale ungdomsforeninger, ligesom man flere steder sammensluttede ungdomsforeningerne med idrætsforeningerne.⁵ Det store spørgsmål var nu, hvorledes centraliseringen af det kulturelle foreningsliv skulle manifestere sig i bebyggelsen.

Siden 1920'erne havde der indenfor ungdomsforeningerne været en debat om forsamlingshusenes forfald.⁶ En del af landbefolkningen havde ment, det kunne svare sig at modernisere de gamle forsamlingshuse, mens andre mente, at opkomsten af et »fritidssamfund« krævede en investering i moderne, tidssvarende kulturcentre ude i sognene i form af de såkaldte egns- eller sognegårde.⁷

Det synes at have været en kombination af 1937-skolereformen og kritikken af forsamlingshusene som utidssvarende, der i første omgang havde næret ideen om kulturelle egnscentre i form af egns- og sognegårde.⁸

Efterhånden syntes De danske Ung-

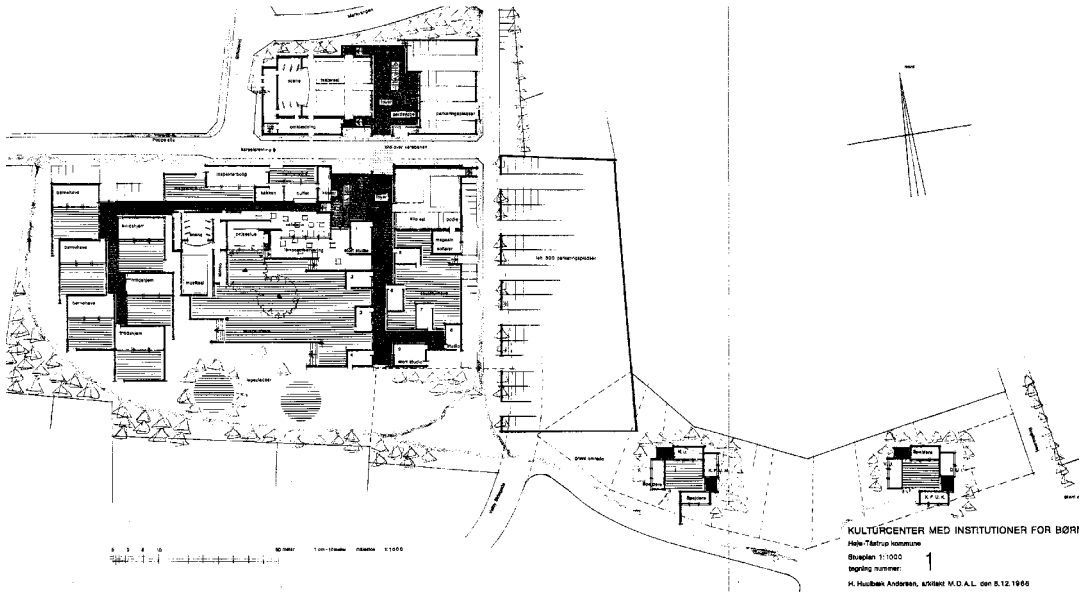

I årene efter Anden Verdenskrig gjorde man sig mange tanker om, hvorledes man skulle videreudvikle forsamlingshusene. En af tidens mest populære idéer var at opføre såkaldte sognegårde. Også den indflydelsesrige Ungdomskommission under ledelse af Hal Koch anså sognegården for det nye, naturlige centrum for sognets kulturelle liv. Dette synspunkt argumenterede kommissionen for i 1951-betænkningen »Fritidslokaler på landet«, hvor snart sagt ethvert forhold i forbindelse med planlægning og opførelse af sognegårde blev grunddigt beskrevet, såsom arkitektur, finansiering, driftsøkonomi og beliggenhed. Imidlertid blev der i realiteten ikke opført særligt mange sognegårde. Ovenfor er vist kommissionens særdeles ambitiøse plan over en sognegård. Gården blev aldrig opført, men tegningen viser, hvilke store visioner man på dette tidspunkt nærede i forbindelse med en fremtidig centralisering af kulturlivet på landet. Gengivet fra Ungdomskommissionen: Fritidslokaler på landet. Betænkning nr. 11. J. H. Schultz A/S, Kbh., 1951, s. 68.

domsforeninger dog nærmest hægtet af de lokale og regionale debatter om egnscentre og, sidenhen, om kulturcentre, der primært blev opført som en ramme for den fra 1950'erne voldsomt ekspanderende indendørsidræt. Man forholdt sig generelt tøvende overfor sådanne nymodens opfindelser, der efter alt at dømme ville medføre en forvandling af ungdomsforeningerne fra kulturelt-kristne foreninger til mere underholdningsprægede hobby-, fritids- og ungdomsklubber. Lige-

som man i forbindelse med statsstøtten havde harceleret mod en kræve-mentalitet, frygtede man her et skift over mod en »barnepigementalitet« – ja, ungdomsklubberne blev af nogle ligefrem set som en »fare for demokrati-et«, mens andre nøjedes med at spørge sarkastisk: »Har vi et popproblem?«⁹

Der var dog blandt mange ungdomsledere omkring 1960 en erkendelse af, at foredragenes tid var ovre – noget, som de mange bestræbelser på at skabe interesse om dilettantteater og

Tegning over det projekterede »kulturcenter med institutioner for børn og unge« i Høje-Tåstrup kommune, udarbejdet af arkitekt H. Huulbæk Andersen 8/12 1965. Ministeriet for Kulturelle Anliggender: Betænkning vedrørende kulturcentre. Betænkning nr. 412, S. L. Møllers Bogtrykkeri, København. Til-læg mellem s. 18 og s. 19.

filmforevisning bl.a. vidnede om.¹⁰ Føl-gelig var de fleste også klar over, at ungdommens øgede fritid krævede nye og anderledes fritidslokaler.

Imidlertid trådte staten afgørende ind på arenaen i midten af 1960'erne med en *Betænkning vedrørende kultur-centre* (udgivet 1966), der udtrykte et ønske om en mere formaliseret, finansi-el støtte af det nye fritidssamfund. Så-ledes blev betænkningens udvalg ned-sat 27. maj 1964 med følgende kommis-sorium af ministeren for kulturelle an-liggender: »Det påhviler udvalget dels at foretage en nærmere afgrænsning af den kulturelle aktivitet, der tænkes knyttet til kulturcentre over for de kul-turelt betonedede fritidsforanstaltninger, som allerede gennemføres med offentlig støtte (...), dels at udarbejde forslag til en rimelig støtteordning«.¹¹

Ligesom Ungdomskommissionens 1951-betænkning *Fritidslokaler på landet* kan *Betænkning vedrørende kulturcentre* ses som endnu et skridt

frem mod en decideret fritidslov. Såle-des havde staten nu en moralsk for-pligtelse til at genoprette de sociale skader, industrisamfundet havde for-voldt i de – i kulturel såvel som i øko-nomisk henseende – 'u-landiserede' danske landdistrikter.¹²

Hermed gik ungdomsforeningsle-derne så at sige ind i sig selv, og følge-lig syntes Dansk Ungdom at stivne og netop blive til sådan et »organ, hvor gamle mænd siger hinanden artighe-der«, som en ungdomsleder i harsk selvkritik udtrykte det i september 1952.¹³ I stedet var det nu idrætsfor-eningerne, der tog tæten. »Tiåret, hvor de store halbyggerier fandt sted« kun-ne begynde.¹⁴

Det store halbyggeri

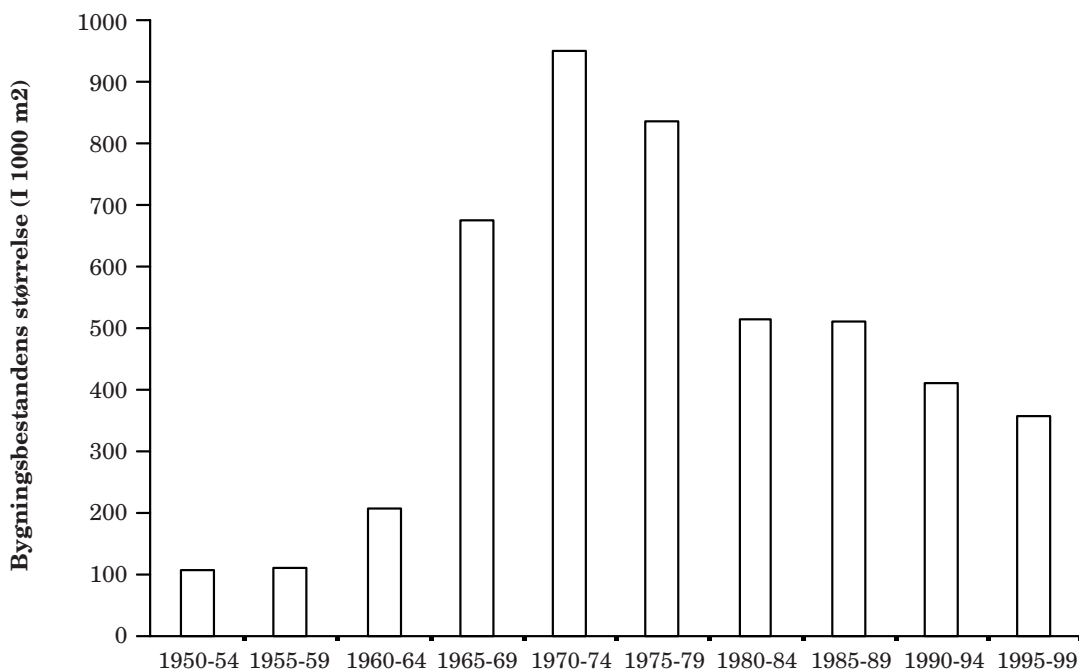
De nye idrætshaller, der primært blev bygget for at danne ramme om de førhen forkætrede bysportsgrene, blev

af nogle hilst velkommen som »en ny tids samlingshuse«, som det hed i en leder i Dansk Ungdom i 1967. Samme- steds betonedes man dog, at der skulle være plads til »det andet, som gymnastpionerernes generation havde så åbent et sind for«.¹⁵

Atter andre så halbyggeriet som en endelig manifestation af den kulturelle urbanisering af landdistriktsbefolkningen, der var foregået siden Anden Verdenskrig. Således fastslog i 1967 Flemming Hemmersam, Ribe, at der var kommet en »ny mentalitet« ude på landet i form af en »bykultur«, som bl.a. de nye lærere på landet repræsenterede. Sammen med de 'kultur-løse' idrætsforeninger var disse af Rindal-tilhængerne så udskældte, fin-kulturelle byfolk i færd med at udkonkurrere ungdomsforeningerne: »[Skal pengene] gå til gymnastikforeningerne eller til en moderniseret udgave af ungdomsforeningerne eller er man så dristig og så forudsigende at give dem til

den nye bykultur? Ja, pengene er gået til gymnastikforeningerne, de har fået eller får deres idrætshal og svømmebad. Derfor må man spørge, kan der ikke være plads til andet i idrætshallerne end sport [og] kan den nye bykultur ikke lempes ganske stille ind side om side med en ny form for ungdomsarbejde?«¹⁶

Denne skepsis fortog sig dog snart, og hallerne skulle i vid udstrækning vise sig som det, nogle tidligere havde frygtet: forsamlingshusenes afløsere. Artiklerne i årene omkring 1970 i De danske Gymnastik- og Ungdomsforeningers (DdGU) samt – fra og med 1992 – Danske Gymnastik- og Idrætsforeningers (DGI) tidsskrift, Dansk Ungdom og Idræt, vidner således om den samdrægtighed, hvormed folk selv opførte deres haller i snart sagt hvert sogn over hele landet. Og fra begyndelsen af 1970'erne blev disse sportshaller endog flere steder suppleret med svømmehaller.¹⁷

Haller og klubhuse i år 2000. Bygningsbestandens størrelse i 1000 m², fordelt efter bygningsår indenfor perioden 1950-1999. Danmarks Statistiks databank.

Et samlingssted for alle

Det fremgår tydeligt, at dette »*fantastiske halbyggeri*« fra midten af 1960'erne til omkring 1980 som oftest kun blev muliggjort af et fælles initiativ med nærmest 100 procents opbakning fra sognets beboere.¹⁸ Flere eksempler peger i denne retning. Man kan her nævne den i juli 1968 indviede Durup-hal i Salling, hvor interessen var blevet større, efterhånden som arbejdet skred frem, og hvor »*de fleste af kommunens beboere var med enten på den ene eller den anden måde*«. ¹⁹ Tilsvarende fik det nye fritidscenter i Vallekilde og Hørve sogne vest for Holbæk, indviet juni 1969, en »*kolossal opbakning i form af frivillig arbejdskraft inden for det lokale område*«, som på det tidspunkt rummede cirka 3.200 indbyggere. Fritidscenterets formand og næstformand, Knud Lundgaard og Helge Jørgensen, kunne her berette om, at der alt i alt var blevet lagt 25.000 frivillige arbejdstimer i denne sportshal suppleret med cafeteria, selskabs- og mødelokaler, hvis formål havde været at afløse sognenes to forsamlingshuse.²⁰ På spørgsmålet om, hvem der havde deltaget, svarede de to: »*Vi må sige, at alle aldersgrupper har været med. De yngste går i skole. De ældste er nær 80. Landmænd, håndværkere, lærere og mange andre erhvervsgrene har været repræsenteret – og så er der jo endelig dem, der har sørget for kaffen!*«

Selv de 2.700 beboere på Fanø ville i 1970 have deres egen hal. Her blev der talt om 14.000 frivillige arbejdstimer. På samme måde som alle andre steder var en kreds af ildsjæle fra de lokale idrætsforeninger initiativtagerne. Ligesom disse opbyggere af fælles kapital i landdistriktssamfundet også i alle henseender tog det største slæb i forbindelse med arbejdet med finansieringen og selve opførelsen af hallen.²¹

I øvrigt bestod denne kapital tyde-

ligvis ikke blot i en synlig kapital i form af en nyttig fællesbygning – også positiv social kapital og kulturel kapital blev opbygget i form af forbedrede samarbejdsrelationer og åbne inkluderende netværk, samt et tæt socialt fællesskab. Således havde f.eks. byggeriet i Vallekilde-Hørve givet grobund for »*kammeratskab og hyggelig snak*«. ²² Ligeledes havde man i Spjald i Brejning øst for Ringkøbing allerede i 1966 opført en idrætshal »*i kraft af et helt fantastisk sammenhold i byen og sognet*«, og i juni 1972 kunne man tillige indvi en svømmehal i tilknytning hertil, igen et resultat af et »*fortræffeligt sammenhold*«, som det blev nævnt i alle talerne ved indvielsen. Som mange andre steder var det sognets idræts-, ungdoms- og borgerforeninger, der udgjorde hovedkraften – i dette tilfælde Spjald Gymnastik- og Idrætsforening, Spjald Borgerforening, Brejning Ungdomsforening og Brejning KFUM og K. ²³ I øvrigt synes der at være sket en analog udvikling i provinsbyerne, hvilket bl.a. opførelsen af Fredericia-Hallen i 1969 vidner om.²⁴

Artiklerne i *Dansk Ungdom og Idræt* vidner også overalt om netværkenes inkluderende natur. De danske idrætsforeningers traditioner for neutralitet i politiske og religiøse spørgsmål rummer sikkert en del af forklaringen herpå, omend en organisation som DdGU og sidenhen DGI fra begyndelsen af 1970'erne i stigende grad synes at være blevet politiseret. Omend idrætsaktiviteterne naturligvis dominerede, gik hovedidéen med en idrætshal, et kulturcenter eller et fritidscenter ud på at skabe et mødested for *alle* i det nye fritidssamfund, og her ikke mindst for sognets børn og unge, inklusive en ny tids »*nøglebørn*«. ²⁵ Således blev den i maj 1971 indviede Herlufmagle-hal nord for Næstved kaldt for »*et fritidscenter, hvor alle, der har lyst, kan komme og dyrke de interesser, der optager dem*«, mens det førnævnte

fritidscenter i Vallekilde-Hørve var tænkt som et sted, »*hvor alle kan komme uanset alder og interesser*«. ²⁶ På lignende vis læser man i forbindelse med opførelsen af Rishøj-hallen i Højelse og Ølsemagle sogne nord for Køge, hvor ikke mindst hallens formand Hans Rolskov havde ydet en »*kæmpeindsats*«: »*I arbejdet med hallen har vi haft en stor fællesopgave. Ikke mindst fordi, vi faktisk intet samlingssted havde herude. Det har vi fået med hallen – et sted, hvor alle kan komme, og det trængte vi til i dette store område*«. ²⁷

Også det centraliserede, kulturelle foreningslivs ledere i de i stigende grad magtfulde samvirker som De Danske Gymnastikforeninger (DDG), De danske Gymnastik- og Ungdomsforeninger (DdGU), De Danske Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger (DDSG&I) og Dansk Idræts-Forbund (DIF), der på dette tidspunkt havde overflødiggjort De danske Ungdomsforeninger (DdU), trak i retning af kulturcentre, hvor man »*imødekommer behovet for lokaler til andet end det rent idrætslige*«, som det hed i en leder i *Dansk Ungdom og Idræt* i september 1972, skrevet af formanden for DdGU's klub- og mødeudvalg, lærer Per Knudsen, Thisted. ²⁸ Og videre profeterede han: »*Tænk, om fritidscentre ne kunne blive samlingssteder for alle slags mennesker!*«. Sammesteds gengav Knudsen målsætningen for udvalgets arbejde: »*Målet er at tjene som fritid for mennesker på tværs af alle forskel og samfundsskel, at give dem mulighed for kontakt, fri udfoldelse og personlig udvikling ved at skabe rammer for aktiviteter af idrætslig og musisk art, for debat og frit programløst samvær*«. ²⁹

Af alt dette ser man, at det store halbyggeri udviklede sig til en lige så stor bedrift som opførelsen af øvelses-, forsamlings- og missionshuse, højskoler, andelsbaserede fællesbygninger

mv. i sidste halvdel af det 19. århundrede. Som man læser i 25-års jubilæumsskriftet for Fredericia-Hallen, indviet september 1969, kan man derfor i en vis forstand tale om 'idrætshalbevægelsen' – en bevægelse, der synes at have en direkte kontinuitet tilbage til talrige andre, civile bevægelser indenfor det kulturelle område i de danske landdistrikter i den lange foreningstid fra omkring 1864-nederlaget og frem til i dag. ³⁰

Alle steder kom et frodigt civilt liv indenfor hovedsagelig åbne og inkluderende foreninger til at udgøre fundamentet for et bemærkelsesværdigt frivilligt initiativ uden nogen videre statsindblanding og efterhånden også materialiseret i bebyggelsen.

Ligeledes medførte dette initiativ alle steder en intens opbygning af kapital – en arbejdsproces, der krævede meget store menneskelige ressourcer, og som typisk blev ledet af usædvanligt aktive folk, foreningsildsjælene, hvis store arbejde som oftest har været ulønnet og helt udenfor mediernes søgelys. Frugterne af dette uegennyttige arbejde for det fælles bedste – synlig og usynlig kapital – overleveres til stadighed fra den ene generation af danskere til den næste og kan som sådan anskues som en i alle henseender værdifuld kulturarv.

»Et sted at være«

Som nævnt gjorde samvirkelederne sig også på det mere overordnede, idémæssige plan tanker om de nye kultur- og fritidscentre. Dette indbefattede også ideer om den rent fysisk-praktiske planlægning af de kulturelle foreningsaktiviteter, hvor man i vid udstrækning foretrak én stor fællesbygning eller, endnu bedre, ét samlet kompleks af kulturelle tilbud. ³¹ F.eks. skrev i september 1972 De danske Gymnastik- og Ungdomsforeningers

formand, gdr. Niels Ibsen, Vrenderup øst for Varde, følgende tidstypiske ord: *»Vi har [i DdGU] altid betragtet arbejdet som en helhed (...) Det er også kommet til udtryk i et samarbejde de mange forskellige idrætsaktiviteter imellem [hvor] man har kunnet opleve noget meget berigende ved at være sammen på tværs af specielle interesser (...) Får vi i hver kommune eller i hvert bysamfund bygget et center, hvor der er mulighed for alle for at dyrke og pleje sin interesse (...) har vi samtidig skabt mulighed for, at interesser kan mødes, og at interesse modsætninger kan det. Jeg tænker mig, at man går fra idrætshal, svømmehal, gymnastiksal, klublokale til cafeteria og læsestue med bøger, blade og tidsskrifter, og der mødes, samtaler, lærer hinanden at kende, skilles og mødes igen«.*³²

Akkurat samme tankegang finder vi i samme nummer hos en anden stor foreningsildsjæl, sognepræst Sejr Fink fra Hover nord for Vejle, medlem af DdGU's landsstyrelse, formand for Samvirkende Jyske Idrætshaller mv. *»Idrætspræsten«*, som allerede fra midten af 1960'erne havde advokeret for flere idrætshaller,³³ mente således, at ligesom det havde været tilfældet i de tidligere ungdoms-, foredrags- og gymnastikforeninger, hvor *»det, der betød noget var, at man mødtes«*, skulle hallen fungere som det nye samlingssted, hvor der skulle skabes en følelse af fællesskab.³⁴ Hermed kunne man undgå *»menneskelige tragedier«*, hvormed Fink hentydede til farer for ungdommen som alkoholisme og ikke mindst narkotikamisbrug, som man frygtede så stærkt omkring 1970 – i en tid, hvor sætningen *»Det drejer sig om narkomaner«* med næsten 100 procents sikkerhed kunne udløse statstilskud, som det ikke helt uden sarkasme blev bemærket i en leder i juli 1971.³⁵

En fremherskende mening synes i det hele taget at have været, at selve det, at man koncentrerede de kulturel-

le fællesbygninger på ét sted, førte til en større social kontakt beboerne imellem. Selve 'faciliteterne' (et nyt modeord omkring 1970) i form af skole, sportshal, svømmehal, cafeteria, møde-, klub- og selskabslokaler, udenørs idrætsanlæg og lignende syntes således at blive opfattet som forudsætningen for et socialt liv – en tankegang, vi også finder hos forsvarerne af fritids- og ungdomsklubberne indenfor ungdomsforeningerne i sidste halvdel af 1960'erne.³⁶ Der er i den forbindelse ingen tvivl om, at idrætshallerne rent faktisk dækkede det stigende behov for indendørs idræt efter Anden Verdenskrig, ligesom de mange steder medførte en forøget interesse for idræt i en god cirkel.

I den forstand kan selve bygningen – en synlig kapital – i en vis forstand anskues som en forudsætning for opbygningen af netværk og kulturel identitet, dvs. usynlig kapital.

Et godt eksempel herpå er Fredericia-Hallen, indviet september 1969. I Fredericia havde et øget pres på de gamle haller i efterkrigsårene ført til stiftelsen af Idræthallens Byggeforening i september 1957. Om interessen for indendørsidrætten i form af gymnastik, håndbold og badminton og siden fodbold hedder det bl.a.: *»Der meldes i efterkrigstiden om rekorddeltagelse både for damer og herrer i byens tre håndboldklubber. Håndbolden er også ved at få tag i publikum. Byens to gymnastikforeninger er i pladsnød, og må som andre foreninger flytte fra sted til sted. Også her med stadig medlemsfremgang (...) Den store interesse for indendørs idræt voksede og voksede, og allerede i slutningen af 1950'erne var tilslutningen så stor, at [Møbelhallen] omtrent altid var fuldstændig belagt. Med det resultat, at nogle af holdene måtte træne omkring midnat«.*³⁷ Om den opblomstring af idrætsgrene og -interesse, de i dag efterhånden 6 idrætshaller, svømmehal

Fredericia-Hallerne, Danmarks største idrætsanlæg under tag, indviet 27. september 1969. Gengivet fra Honoré, se note 24.

samt badeland har ført med sig, læser man endvidere: »Bygningen af Fredericia-Hallen var en milepæl for indendørsidrætten. Den kom til at betyde en opblomstring for flere bestående, såvel som hidtil ukendte idrætsgrene. Som en vulkan eksploderede idrætslivet på en gang. Det strømmede op af nye muligheder og nye initiativer. Et veritabelt idræts-boom havde set dagens lys (...) Fredericia-Hallens faciliteter var skyld i, at idrætten i Fredericia voksede med lynets hast. Nye foreninger blev oprettet og der kom stadig nye brugere til».³⁸

Omkring 1970 var der dog også andre, mere dramatisk udformede 'manifeste' for de nye samlingssteder. Således talte en anden præst, Lene Johansen, Nordborg, medlem af DdGU's landsstyrelse og klub- og mødeudvalg, om »bekæmpelsen af de lukkede rums trusel».³⁹ I lignende vendinger talte formanden for Uldum Gymnastik- og Ungdomsforening øst for Horsens, dyr-læge Knud H. Aagesen, i en artikel om By- og landzoneloven om nødvendigheden af at planlægge og anså i den forbindelse faciliteter som børnehaver, legepladser, sportspladser, ungdomsklubber, haller, skoler, forsamlingshuse og plejehjem som et »trivselsgrund-

lag«. Og han fortsatte: »Hvis disse faciliteter ikke eksisterer, får vi folk til at leve som fjernsynseneboere uden fællesskabsfølelser. Så forsvinder grundlaget for demokratiet».⁴⁰

Også halbyggerne selv var tydeligt påvirket af disse tanker om en planlægning med et socialt sigte. I Spjald havde man således med idrætshal-svømmehal m.m. komplekset ønsket at skabe »et center, der virkelig kan danne ramme om fritiden!«.⁴¹ Man længtes efter sammenhæng, »et samlet fritidsforum«, der kunne »fremme det hele menneskes interesse«, eller som det ofte blev udtrykt: et »samlet hele».⁴² Således, berettes det, ønskede man i Durup »at få placeret hal, forsamlingshus og stadion som et samlet hele«, sådan at den ungdom, der havde fået mere fritid, kunne få »et sted at boltre sig».⁴³

Som det ses, blev det i det hele taget et spørgsmål om gennem fysisk planlægning at skabe de optimale rammer for kropskulturen, der samtidigt var en fritidsbeskæftigelseskultur. Kunne arkitekterne løse denne opgave på tilfredsstillende vis, kunne borgerne – forekommer det – garanteres et aktivt, socialt liv i kraft af socialt fremmende fællesbygninger og, i heldigste fald, også et åndeligt kulturelt liv som en slags sidegevinst.

Anskuet ud fra dette grundsyn gjaldt det først og fremmest om at skabe »et sted at være«, som det ofte blev udtrykt. Så skulle alt det andet nok komme, synes tankegangen at have været. I Nors nord for Thisted, hvor man frygtede, at stofmisbrugere i Frøslevlejren skulle lokke de unge i fordærv, havde baggrunden for opførelsen af Nors Ungdomshus i 1971 således været at »sørge for et sted, hvor de unge kunne være».⁴⁴ Denne vending dukker i det hele taget op igen og igen i forskellige former – ja, alle landboere syntes omkring 1970 at have været enige om, at man havde brug for et

sted at være eller »et sted at være sammen«, som overskriften lød i en leder i *Dansk Ungdom og Idræt* i december 1970; eller »et sted at samles«, som den lød i en anden i september 1972.⁴⁵

Hos den tidligere nævnte Niels Ibsen udtryktes behovet på denne måde: »»Et sted at være« er et krav, vi ofte møder, især fra de helt unge. I 1970-ernes »forsamlingshuse«, fritidscentrene, har vi de største muligheder for at få virkeliggjort »Det hele Menneske«.⁴⁶

Halbyggeriet som en protest mod storkommunerne

Som det fremgår af det foregående, kan Det store halbyggeri, i modsætning til 1870'ernes øvelseshuse, forekomme ganske upolitisk og i det hele taget meget spontant og ligetil: man havde simpelthen brug for 'et sted at mødes'. Eller som en af initiativtagerne bag Durup-hallen, L. Grønkjær, Hem, udramatisk forklarede det i 1968: »Der bygges idrætshaller over det ganske land, og man kan vel nok sige, at det er mærkeligt, det ikke er kommet før, med det klima vi har her i landet«.⁴⁷

Sikkert er det da også, at halbyggerierne ikke var led i et større ideologisk felttog. Ligesom det heller ikke kan udelukkes, at på samme måde som man tidligere i sognene ville have sin egen brugs, sit eget mejeri, forsamlingshus osv., således var der omkring 1970 en tendens til, at nu ville man også have sin egen hal – og halbyggerierne bredte sig følgelig som ringe i vandet. I forbindelse med planlægningen af Agerskov-hallen i Sønderjylland, indviet i august 1975, udtalte således initiativtageren lærer Hans-Jørgen Thomsen følgende, som formodentlig var ganske tidstypisk for tankegangen ude i landdistriktssamfundene: »Bestyrelsen og mit ønske for den kommende hal er, at Agerskovhallen må blive et naturligt samlingssted for

såvel idrætslige som kulturelle formål, et samlingssted, der er hele sognets, og som de kan sige: det er vort eget«.⁴⁸

Imidlertid synes forklaringen trods alt ikke at være helt så enkel endda. Også her blev opførelsen af fællesbygninger i flere tilfælde til i en form for modstand eller protest mod en ydre fjende. Men hvor det i perioden fra omkring 1880 og frem til 1960'erne havde været partiet Højre, derpå socialdemokraterne, storbyerne og den statslige lovgivning, der på mange måder havde udgjort den ydre fjende, blev det fra omkring 1970 især de nye storkommuner, man reagerede imod.

Dette gjaldt ikke blot i Agerskov i Nørre Rangstrup kommune, hvor Agerskov-hallen ifølge den nævnte Hans-Jørgen Thomsen til dels havde været en reaktion på kommunesammenlægningerne generelt og, mere specifikt, en reaktion på den nye centerkommune Toftlunds egenrådighed, der bl.a. viste sig i en tendens til »at dirigere midler til sig selv«.⁴⁹ Også i forbindelse med de øvrige eksempler på halbyggerier, som vi allerede har været inde på, gjorde lignende tendenser sig gældende, som f.eks. i Spjald, hvor amtsborgmester Aage Ebbensgaard i sin tale ved svømmehallens indvielse i juni 1972 fremhævede kommunesammenlægningernes »bivirkning«: »De tidligere små kommunale enheder opdager en vis værdi i sammenhold om kirke, skole og forsamlingshus, og så begynder man selv! Her i Brejning sogn har de unge og hele sognets befolkning været med i arbejdet, og der er så store værdier i et sådant lokalt bysamfund, at 100.000 kr. [ydte som frivillige bidrag] mere eller mindre er underordnet«.⁵⁰

Og endelig, i tæt tilknytning til indførelsen af Kommunalreformen og det efterfølgende spændte forhold til de nye storkommuner, synes hallerne visse steder at være blevet til i en protest mod By- og landzoneloven, som det

f.eks. var tilfældet med fritidscentret i Vallekilde-Hørve. »Centret er også en reaktion imod land- og byzoneloven, som vi er godt trætte af herude, hvor vi gerne vil vise, der er liv og vilje i landsbysamfundene til at holde sammen«, udtalte initiativtagerne således i interviewet med *Dansk Ungdom og Idræts* udsendte reporter.⁵¹

Fra frivillighedsprincip til subsidieprincip. Pengemaskinen Dansk Idræt

Som det fremgår, kan Det store halbyggeri langt hen ad vejen ses som en videreførelse af den ungdomsbevægelse, der siden 1900 havde forsvaret 'hjemmenes ret' og forsøgt at forebygge, at ungdommen kom 'på afveje'.⁵² Mere præcist kan man benævne halbyggerne som repræsentanter for en – i kulturel henseende – urbant præget fritidsbevægelse, der så at sige udkonkurrerede den landbrugerprægede ungdomsbevægelse fra midten af 1960'erne og frem.

Bl.a. den generelt meget positive holdning overfor stats- og kommunistøtte op gennem 1970'erne og – ikke mindst – op gennem 1980'erne og 1990'erne peger i denne retning.⁵³ En karakteristisk udtalelse finder vi således i en leder fra september 1972, »Samfundets fritidspolitik«, skrevet af *Dansk Ungdom og Idræts* redaktør Arne G. Larsen, hvori det med fremhævet skrift bliver slået fast, at »fritiden (..) i det moderne samfund [er] et fælles anliggende, og det er politik, hvorledes man klarer disse opgaver«. ⁵⁴ Og i 1988 blev det så i en overskrift proklameret: »Den ulønnede leders tid er snart forbi«. ⁵⁵

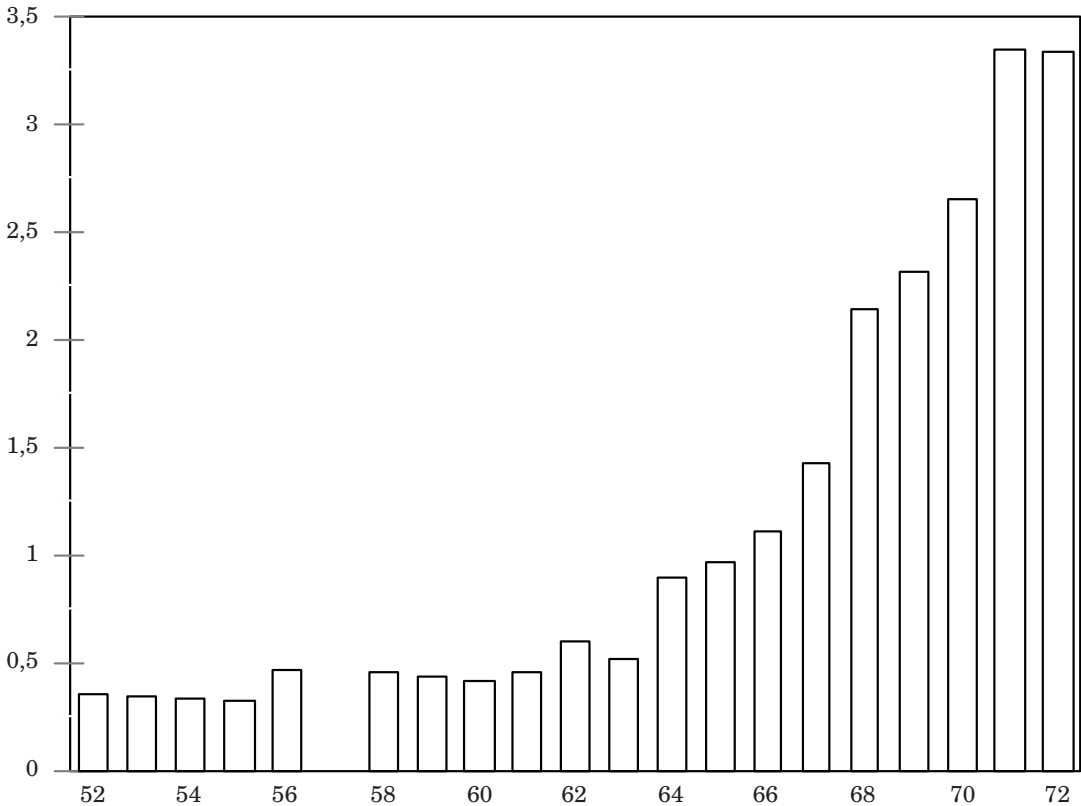
En almen accept af statsstøtte kan dog også spores i de mere holdningsneutrale oplysninger om love, støtte muligheder og lignende, der efterhånden blev en fast bestanddel i *Dansk*

Ungdom og Idræt fra 1970'erne og frem.⁵⁶ Akkurat samme tendens sporer man i øvrigt i *Højskolebladet* fra omkring 1970.

Lægger man artiklerne om statsstøtte sammen med de mange artikler om økonomien i de danske idrætsorganisationer generelt, diskussioner om disses organisation, samt de mange artikler om ulandsarbejde (hvis bemærkelsesværdige udviklingsoptimisme kan måle sig med artiklerne i *Andelsbladet*, *Udviklingsbistand*, *Kontakt* mv.), når man til den overraskende konklusion, at der i *Dansk Ungdom og Idræt* siden begyndelsen af 1970'erne faktisk kun forekommer relativt få artikler, der behandler det, som tidskriftets titel lover: selve idrætten forstået som sportsudøvelsen, samt artikler om den danske ungdom, herunder også de til tider heftige debatter om tidens ungdomskulturelle spørgsmål, der havde præget bladets forgænger, *Dansk Ungdom*.⁵⁷ Derimod er der i høj grad tale om en stab af professionelle journalister og fotografer, der aktivt tager ud og 'skaber' bladets historier.

Som det fremgår af artiklen »Frihed med usynlige lænker« blev dette i 1997 erkendt af redaktionsleder Torben Elsig-Pedersen, der – som svar på beskyldninger fra bl.a. sportsjournalist Henrik H. Brandt, *Jyllandsposten*, om »falsk varebetegnelse«⁵⁸ – vurderede, at »Ungdom og Idræt [i 1980'erne] ændrede karakter fra at være et rent debatblad for den folkelige idræt til i højere grad at være et idrætspolitisk kampskrift«. ⁵⁹

Som man ser i figuren nedenfor, ledsagedes den relativt positive holdning overfor støtte af en betydelig stigning i tilskud i form af tipsmidler fra midten af 1960'erne. Det forekommer dog her tankevækkende, at disse summer fremstår som ubetydelige, ja, nærmest bagatelagtige i forhold til de trecifrede millionbeløb, der er blevet tildelt idrætsforeningerne op gennem 1980'er-

Note: Fra 1952-1958 er støtten opgivet som »statsstøtte«, mens den fra 1959-1972 er opgivet som »tipsmidler«. Der er i kilden ikke oplyst tal for året 1957.

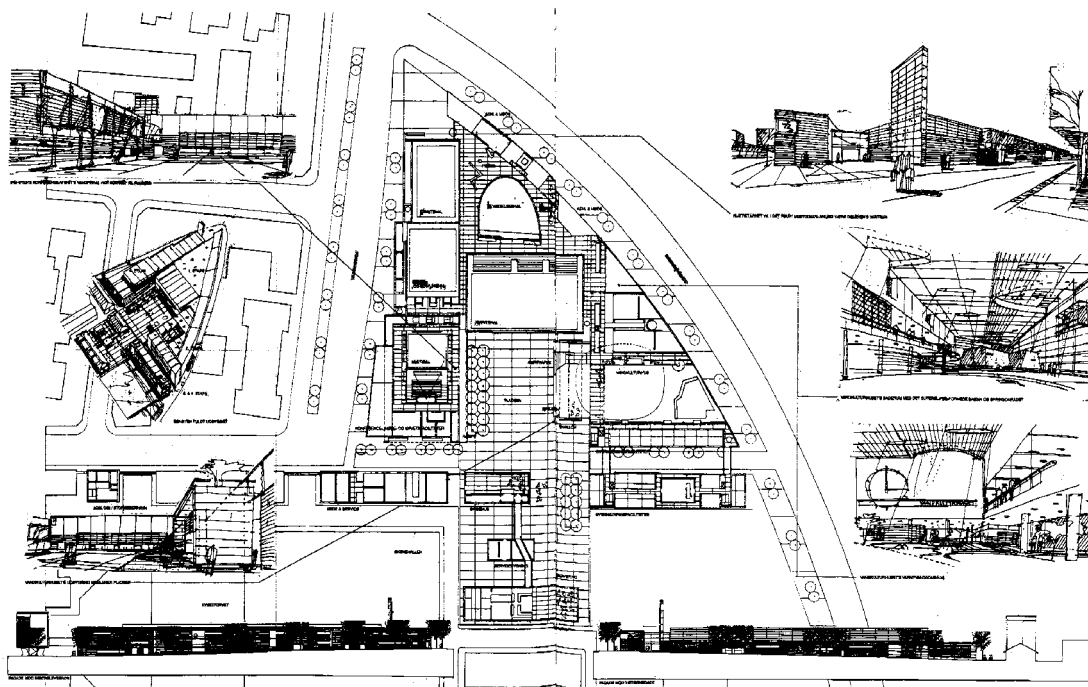
Omkring år 2000: Er det frivillige Foreningsdanmark kommet godt og grundigt på støtten? Figuren angiver tilskud til De Danske Gymnastikforeninger (DDG) og De danske Gymnastik- og Ungdomsforeninger (DdGU) 1952-1972. Dansk Ungdom og Idræt 1973, s. 757.

ne og 1990'erne. Dette er primært sket i kraft af dygtigt lobbyarbejde af efterhånden højt professionaliserede interesseorganisationer som DGI, Team Danmark, Dansk Firma Idræts-Forbund (DFIF), og – ikke mindst – Danmarks Idræts-Forbund (DIF); organisationer, der i dag tilsammen aftager omkring 550 millioner af en samlet årlig, offentlig støtte til idræt på 3,3 milliarder, og her er endda ikke medtaget de omkring 100 millioner af tips- og lottomidlerne, som Kulturministeriet uddeler til idrætten.⁶⁰

Den selvejende institution DGI-byen, der er blevet opført bag Københavns Hovedbanegård, kan indtil vi-

dere siges at udgøre det fysiske hovedmonument over den offentligt subsidierede idræts store æra i Danmark, med et hidtidigt budget på næsten 300 millioner kr.⁶¹

Ikke mindst kampen med oplysningsforbundene om de faste, statslige subsidier op til vedtagelsen af en ny Lov om støtte til folkeoplysning (vedtaget 1. juni 1990) – der vel nærmest kun lader sig beskrive som et hundeslagsmål – vidner om, at de førhen frivilligt drevne idrætsorganisationer i Danmark op gennem 1980'erne og 1990'erne har udviklet sig til noget af en pengemaskine, omend der fra idrætsledere og politikere ganske få

Tegning over DGI-byen bag Københavns Hovedbanegård, udarbejdet af arkitekterne Schmidt, Hammer & Lassen, Århus. Gengivet fra René Kural: *Spillerum – alternative steder til idræt, kultur og fritid*. Kunstakademiets Arkitektskoles Forlag, 1999, s. 76-77.

gange har lydt spæde, kritiske indvendinger mod den massive statsstøtte, opsummeret i vendinger som »Fri os fra forsøgsmidler«, »tilskudstyranni« og »projektitis«. ⁶² Ligeledes har dansk idræt – akkurat som landbrugerorganisationerne efter 1900 – befundet sig i et dilemma mellem et økonomisk og lovgivningsmæssigt afhængighedsforhold til staten, samtidig med at man har ønsket at bevare sit særpræg, dvs. selvregulering, selvstændighed og frivillighedsprincip. ⁶³

Slaget om statsstøtten omkring 1970

Imidlertid var der omkring 1970 stadig skepsis at spore overfor udefra kommende sponsorer, hvorfor man måske kan tale om et 'sidste' principielt slag mellem tilhængere og mod-

standere – akkurat på samme måde, som det skete indenfor landbrugerorganisationerne, omend modstanden mod offentlig støtte indenfor det økonomiske område i landdistrikterne syntes at have draget sine sidste krampetrækninger i slutningen af 1950'erne. Man kan derfor sige, at modstanden mod en kulturel og fysisk urbanisering holdt sig længst indenfor det kulturelle foreningsliv, hvilket også afspejlede sig i flere indlæg, der forsvarede frivillighedsprincippet og nødvendigheden af at holde sig økonomisk uafhængig af det offentlige.

I *Dansk Ungdom og Idræt* lød der således af og til kritiske røster om, at en ensidig statssubsidiering ville kunne føre til »foreningernes død«, at staten ved at 'opkøbe' et foreningsliv, der førhen havde været baseret på udelukkende frivillig arbejdskraft, gjorde sig skyld i en »ubegribelig underminering

af det frivillige idræts- og ungdomsarbejde i Danmark«, osv.⁶⁴ Et sådant synspunkt kunne imidlertid også vendes indad i en selvkritik, som i en leder fra 1973, »Fritidslov og socialhjælp« skrevet af Dansk Ungdoms redaktør Arne G. Larsen. Heri konkluderedes det med fremhævet skrift: »*Det kan ikke hjælpe at tro, staten skal betale for enhver form for underholdning i vor fritid (...) Ethvert argument om nødvendigheden af de og de tilskud af hensyn til lærer- og lederlønnings kan fejles af bordet med henvisning til, at vi har et socialministerium, der efter visse kriterier yder socialhjælp, hvor trang kan påvises*«. ⁶⁵

Sådanne tanker peger netop i retning af, at den kulturelle urbanisering endnu ikke fuldkomment havde gennemtrængt landbosamfundet i begyndelsen af 1970'erne.

Netop halbyggerierne, der langt de

fleste steder tydeligvis blev udført i fællesskab af lokale og tilflyttere, fremstår som et glimrende eksempel på skreddet fra et frivillighedsprincip til et statssubsidieringsprincip. Som det havde været gammel tradition hos den danske landbefolkning gjorde man her alt det, man selv kunne, i form af frivilligt arbejde og pengeindsamling blandt lokalbefolkningen. Men på dette tidspunkt bluedes man ikke ved derpå at tage imod offentlig hjælp i form af statstilskud, statslån og tipsmidler, samt støtte fra kommunen i form af tilskud, lånegarantier o.lign. Således fik man i forbindelse med opførelsen af Durup-hallen i 1966 hjælp af sognerådet: »[De] første 100.000 kr. kom ind ad frivillighedens vej, og det var netop det beløb, som sognerådet ønskede, før det kom ind i billedet«. ⁶⁶ Ved opførelsen af Fanø-hallen garanterede kommunen for lånene i de tre lokale

Agerskov-hallen, indviet 2. oktober 1975, ved opførelsen i december 1974. I forgrunden ses pedel ved Agerskov Skole, Laurids Mikkelsen, som af alle blev udnævnt som den største slider under hele byggeperioden. I baggrunden ses konstruktør Johnie Kühnau. Foto: Vestkysten, 2. december 1974.

pengeinstitutter, efter at man selv havde indsamlet 120.000 kr., mens kredsen bag fritidscenteret i Vallekilde-Hørve havde indsamlet 134.000 og herudover havde fået et statslån på 600.000 over Fritidsloven, osv.⁶⁷

I øvrigt var flere af halbyggerne også imod tilførslen af penge til det frivillige foreningsliv, som f.eks. på Fanø, hvor man i 1971 ikke udbetalte nogen løn til lederne og bestemt heller ikke havde tænkt sig at gøre det. På spørgsmålet »*Betaler I løn til lederne?*« lød svaret fra initiativtagerne på Fanø således: »*Nej. Dels betaler kommunen alle kursusudgifter (...) og denne refusion gives bl.a. fordi vi ikke betaler lederløn, men desuden synes vi heller ikke, det er rigtigt at modtage penge for at lede gymnastik, og det er vi enige om alle 11. Yvonne: Det er da en hobby, vi har, og det skal vi ikke have penge for. Vibeke: Vi mangler da ikke de penge så hårdt, og vi leder gymnastik, fordi vi synes, det er sjovt!*«⁶⁸

Imidlertid peger meget i retning af, at man allerede i forbindelse med de idræts-, svømmehaller, kulturcentre, ungdomshuse, multihuse mv., der er blevet opført fra omkring 1975 og frem til i dag, i stigende grad har forladt den tidligere så principielle økonomiske uafhængighed af det offentlige. I den forstand kan man – overordnet betragtet – sige, at det danske kulturliv ikke blot har undergået strukturændringer i form af centralisering: det er i det hele taget kommet 'på støtten', også på landet. Dette er til tider af især den ældre foreningsaktive generation blevet set som en beklagelig udvikling, som indebærer et afgørende brud med en førhen mere selvstændig og økonomisk uafhængig foreningstradition.

F.eks. udtaler den tidligere formand for Stevnshallen og senere Stevnshallerne (idræts- og svømmehallerne i Store Heddinge, Stevns), Arly Olsen, følgende om den gradvise accept af, at

kommunen overtog det fulde økonomiske ansvar for såvel opførelsen som driften af de kulturelle fællesbygninger: »*Fra det tidspunkt i 1957, hvor planerne om en idrætshal tog fart og til 1998 har vi været vidne til en fortsat udvikling, hvor borgerne i tiltagende grad har anset det rimeligt, at offentlige midler skal anvendes også til kulturelle/idrætslige formål, som ikke umiddelbart kan anses for livsnødvendige. Stevnshallen [indviet nov. 1967] blev en realitet først og fremmest, fordi det overvejende var selvbyggeri og for indsamlede kroner. Da Svømmehallen i 1974 var bygget, blev dens gæld hurtigt afdraget ved hjælp af offentlige midler, og for Erikstruphallens vedkommende i 1980 var der tale om en hal også til teaterforestillinger med scene og skuespilgarderober til omkring 10 millioner, som ved et trylleslag blev bygget uden privat initiativ og medvirken, ligesom Boestoftehallen i 1982. For de, der oplevede Stevnfesterne [støttefester for Stevnshallen] i slutningen af 50'erne og det sammenhold, der gav en idrætshal som resultat, kan det være lidt trist at se på livet i 90'erne, hvor vi overlader en masse til det offentlige og er os selv nok*«.⁶⁹

Betegnende skrev forfatteren Lise Nørgaard i en artikel om nutidens dilettantteater om denne kulturelle urbanisering, der har medført et afgørende skred fra pligt til selvregulering og økonomisk uafhængighed til krav om offentlige subsidier: »*Hvis ikke mit øre bedrog mig, hørte jeg forleden kulturministeren fortælle, at der nu (..) er bevilget 120 millioner bl.a. til glade dilettanter, der vil forsøge at spille teater. Er det nu ikke mærkeligt, at denne fritidsbeskæftigelse altid før har kunnet florere, uden at staten hentede penge op af det bundløse dyb, hvor vore skattekroner gydes. I gamle dage – det vil sige før folk skulle have offentlige penge til alt, hvad de foretog sig – blev der spillet dilettant i alle landsog-*

ne. Amatørgrupperne har ændret karakter og forlanger nu at blive statsstøttet, også selv om niveauet befinder sig på dilettantstadiet. De har fået den ide, at det er samfundets/kulturministeriets skyld, hvis de ikke kan leve af at stå på en scene og ordne verdenssituationen med forskregede stemmer. Ingen har gjort dem den tjeneste at fortælle dem, at de var bedre tjent med at tage almindeligt borgerligt arbejde og dyrke deres trang til teater som en fritids-hobby. Fra politisk hold er det desværre blevet mere og mere almindeligt at give folk penge, frem for at give dem en ren besked, som ville gavne dem i det lange løb (...) Hvor langt skal vi ud? er der også håb om kulturpenge til (...) Trivial Pursuit, backgammon eller skakspil?»⁷⁰

Glæden ...

Som det som oftest forekommer, er virkeligheden dog mere nuanceret end som så. Den 'fortrængning' af de civile institutioner, som statsinterventionerne har forvoldt gennem de sidste 30 år, kan ud fra én synsvinkel ses som et tilbageslag for frivilligt foreningsarbejde og foreningsildsjæle og hermed et tab af social kapital. På den anden side er en sådan mentalitetsændring som følge af en kulturel urbanisering på ingen måde ultimativ. Igen og igen ser vi pligt- og frivillighedsmotivet udøve en vigtig effekt på praksis i en dansk virkelighed anno 2003 – ja, på mange måder kan en 'traditionel' verdensopfattelse ses som en uundværlig forudsætning for et nutidigt dansk velfærds-samfund, der først og fremmest hviler på samfundsmedlemmernes pligt til relativt uselvvisk at stræbe efter det fælles bedste, dvs. på socialisering og frivillighed, snarere end på jura og tvang.

En del af forklaringen på ekspansionen af statsstøtten til det frivillige for-

eningsliv fra omkring 1970 kan da også forklares ud fra mere håndfaste forhold som de usædvanligt høje rentesatser på kreditforeningslån i 1970'erne. Mange steder bidrog disse til at ødelægge de nye idræts- og svømmehallers økonomi, hvorfor kommune og amter måtte komme til undsætning: nu stod hallen der jo, og man kunne fra kommunens side ikke bare lade den gå til grunde!

Men hermed kan man ikke sige, at hjælp-til-selvhelp tankegangen så at sige afgik ved døden – den dag i dag foretrækker foreningerne at etablere selvejende institutioner med egne og ofte frivillige bestyrelser fremfor stats-ejede institutioner. Ja, som allerede nævnt ønsker man indenfor de i øvrigt meget statsstøtte-venlige danske idrætsorganisationer at undgå direkte statsindgreb og hermed bevare en i Danmark stærk tradition for udstrakt selvstyre og selvregulering indenfor foreningslivet. På den måde kan man se, at kontinuiteten tilbage til en mindst 150-årig foreningstradition er bevaret.

Derfor er der typisk tale om en glidende overgang fra pligtsamfund baseret på selvhelp til kravsamfund baseret på offentlige subsidier – ja, det er i det hele taget tvivlsomt, om man overhovedet kan tale om en retningsbestemt udvikling. Ligesom traditionel-moderne dikotomien synes forholdet mellem pligt og krav snarere at være strukturelt betinget, hvorfor det til forskellige tider bør beskrives kvalitativt med fokus på gradsforskelle, snarere end som stadier i en kronologisk udvikling fra det ene til noget væsensforskelligt andet.

Et typisk eksempel på et tilsyneladende meget vellykket kompromis mellem frivilligt, civilt ansvar og offentligt ansvar er Fredericia-Hallen, der allerede længe før opførelsen i 1969 eksisterede som en selvejende institution på papiret – omend alle er-

Idrætsglæde. Hvor mange af os husker ikke denne situation fra barndomsårene: Den berusende følelse af sejr, af succes! Billede fra Fredericia-Hallerne. Gengivet fra Honoré, se note 24.

kendte, at den i starten ville blive en underskudsforretning og halbestyrelsen af samme grund fuldkomment afhængig af tilskud fra kommunen: »*Det var [formanden] Richard Petersen, der slog fast, at Fredericia kommunes idrætshaller skulle være selvejende institutioner, således, at de kunne drives udenom de kommunale midler, og dermed ikke belaste kommunens budget. Han var tilhænger af »hjælp til selv-hjælp« (...) Som en selvstændig institution har Fredericia-Hallen sine egne vedtægter, der siger, at bestyrelsen skal bestå af syv medlemmer. Fire fra idrætten og tre fra byrådet (...) På denne måde kan man være mere sikker på, at klubbernes ønsker vil blive hørt, og samtidig er de bevilgende myndigheder repræsenteret.*»⁷¹

Samme mønster gentog sig i forbindelse med den svømmehal, der i 1976 blev opført i tilknytning til Fredericia-Hallen. Omend svømmehallen – delvist i modsætning til idrætshallerne – rent økonomisk havde været byrådets foretagende, blev opførelsen af flere opfattet som »*endnu en sejr til idealisterne*«, dvs. de frivillige foreningsildsjæle, hvorfra initiativet var udgået.⁷²

Igen kan man spørge sig selv: hvad

har drevet – og hvad driver til stadighed disse foreningsildsjæle?

Betegnende nok blev en af de store ildsjæle bag Fredericia-Hallen, bestyrelsesformanden siden 1974, Henry Jepsen, afløst af en lønnet direktør i 1988. Om den enorme frivillige arbejdsindsats i bestyrelsen udtalte Jepsen i 1976: »*Jeg kan lide atmosfæren i hallen, hvor jeg har haft mange for-nøjelige timer. Jeg nyder al den glæde og iver, som især de unge udviser. Hvis jeg ikke var en stor idealist, ville jeg sikkert ikke have fortsat, for man skal virkelig selv være interesseret i problemerne, og give sig tid til at høre på de enkelte brugere. Men det er svært at til-fredsstille alle, selv om vi gør vort bedste i bestyrelsen.*»⁷³

I dette tilfælde kommer vi tydeligvis tæt på de motiver, der gennem For-eningstiden har været de drivende kræfter bag sådanne foreningsildsjæle: idealisme, ønsket om at gøre nytte og – ikke mindst – glæden!

Om de ledende personer bag reali-seringen af halkomplekset i Frederi-cia hedder det således: »*Men hvad har de mange mennesker fået, der viede hele deres liv til Fredericia-Hallen, og som utrætteligt har arbejdet ikke blot for overhovedet at få bygget en hal, men også siden medvirket til at udvide og forbedre den? De har fået glæden: »Jeg skal lige rundt og snuse, og se hvad der sker i hallerne.*« »*Jeg kan godt lide at gå over i svømmehallen og se børnene, når de kravler så højt op, de kan – og springer ud.*« »*Det er dejligt at se børnenes glæde.*« »*Man føler da, at man har været med til at give Fredericia kommunes borgere mulighed for et rigere liv.*« »*Vi har været med til at give ungdommen og de kom-mende generationer en god start.*« – »*Spørger man de, der har været med fra starten om, hvad den største ople-velse har været, så svarer de omgæn-de: Børnenes glæde!*«⁷⁴

Noter:

1. »Udviklingen« indenfor kulturlivet: se bl.a. Dansk Ungdom 1961, s. 287; Højskolebladet 1963, s. 796. »Nødvendighedens lov«: Dansk Ungdom 1965, s. 519. »Strukturændring« indenfor det kulturelle område: se f.eks. Højskolebladet 1958, s. 553. »Rationalisering«: se f.eks. Dansk Ungdom, 1965, s. 519.
2. For en nærmere gennemgang af 1960'ernes nedlæggninger af kulturelle institutioner, se Gunnar Lind Haase Svendsen: Sognet i opbrud. Om ændringerne i det kulturelle liv på landet 1950-70, Magasin fra Det Kongelige Bibliotek, nr. 2, 2002, s. 19-35. For en nærmere gennemgang af debatterne indenfor De danske Ungdomsforeninger 1900-1950, se Gunnar Lind Haase Svendsen: De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by, Fortid og Nutid, nr. 3, 2002; s. 188-203, samt Niels Kayser Nielsen: Sangleg eller kinddans? Træk af debatten om dans i ungdomsforeningerne i mellemkrigstiden, Magasin fra det Kongelige Bibliotek, nr. 1, 1997, s. 48-59. For perioden 1950-1970, se Gunnar Lind Haase Svendsen: Den usunde strøm fra byerne. Krisen indenfor De danske Ungdomsforeninger 1950-70, udkommer i Fortid og Nutid, 2004.
3. For et meget tidstypisk eksempel på opførelsen af en idrætshal, se Gunnar Lind Haase Svendsen: Den gode vilje. Om planlægningen og realiseringen af Agerskov-hallen, Sønderjyske Årbøger, 2002, s. 227-242.
4. »Ungdommens øgede fritid«: se bl.a. Dansk Ungdom 1959, s. 72; Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 208ff.; Højskolebladet 1958, s. 141.
5. Se f.eks. Dansk Ungdom 1964, s. 188.
6. Se f.eks. Dansk Ungdom 1958, s. 246; 1964, s. 50; Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 300.
7. »Fritidssamfund«: se bl.a. Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 206ff.; Højskolebladet 1963, s. 68. »Utidssvarende forsamlingshuse«, se f.eks. Dansk Ungdom 1951, s. 14; 1964, s. 50; Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 300.
8. For en nærmere gennemgang, se også Svendsen: Sognet i opbrud (se note 2), s. 29.
9. »Barnepigementalitet« og ungdomsklubberne som en »fare for demokratiet«, se Dansk Ungdom 1963, s. 535. »Har vi et popproblem?«: Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 231.
10. »Er foredragernes tid ovre?«: se bl.a. Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 728. Om udbredelsen af dilettantteater, se f.eks. Dansk Ungdom 1952, s. 26; 1959, s. 554; 1961, s. 499. Se også Ungdomskommissionen: Ungdommen og Fritiden. Betænkning nr. 12. J. H. Schultz A/S, Kbh., 1952, s. 87ff.
11. Ministeriet for Kulturelle Anliggender: Betænkning vedrørende kulturcentre. Betænkning nr. 412. S.L. Møllers Bogtrykkeri, København, 1966, s. 5.
12. For en nærmere gennemgang, se Svendsen: Sognet i opbrud, (se note 2), s. 29ff.
13. Dansk Ungdom 1952, s. 421.
14. Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 207.
15. Sst., s. 206.
16. Sst., s. 302.
17. Om »Svømmehalsindvielsernes tid«, se Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 489.
18. Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 300.
19. Sst. 1968, s. 534.
20. Sst. 1972, s. 654.
21. Jf. sst. 1971, s. 314ff. Se også Svendsen: Den gode vilje, (se note 3).
22. Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 655.
23. Sst., s. 489.
24. For en nærmere gennemgang, se Peter Honoré, red.: Fredericia-Hallen i 25 år. Fredericia-Hallen, M-Tryk, 1994.
25. Dansk Ungdom og Idræt 1973, s. 341.
26. Sst. 1972, s. 677 og 654.
27. Sst., s. 674.
28. Sst., s. 650. Også i en større by som Fredericia finder vi den samme argumentation frem til i dag. Således læser man i 25 år jubilæumsskriftet for Fredericia-Hallen: »Fredericia-hallen er et samlingssted. Ikke alene for kommunens borgere, men også for udøvere og tilskuere til de utallige begivenheder, der med jævne mellemrum finder sted i Fredericia-Hallen«. Honoré, (se note 24), s. 33.
29. Citeret i Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 650.
30. Honoré, (se note 24), s. 17.
31. Idéen om en fuldkommen centralisering af idrætslivet er f.eks. blevet realiseret i Fredericia, hvor det mægtige og tilsyneladende aldrig fuldendte halbyggeri fra 1969 frem til i dag er blevet koncentreret i Madsby enge vest for byen: »Det blev hele tiden Madsby enge, man vendte tilbage til. Her var der plads nok. Man kunne brede sig hæmningsløst. Og meningen var da også, at arealerne ved Madsby enge efterhånden skulle rumme alle aktiviteter på det sportslige område«. Honoré, (se note 24), s. 49.
32. Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 652. Om ét fritidscenter, se f.eks. også Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 206ff.; 1972, s. 650ff.
33. Se f.eks. Dansk Ungdom 1965, s. 595.
34. Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 662.
35. Sst., s. 662. »Det drejer sig om narkomaner«: Dansk Ungdom og Idræt 1971, s. 498. Om narkomanien som en »folketrussel«, se Dansk Ungdom og Idræt 1971, s. 4.
36. Se Svendsen: Den usunde strøm ..., (se note 2).
37. Honoré, (se note 24), s. 19.
38. Sst., s. 35 og s. 59.

39. Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 672.
40. Sst. 1971, s. 793.
41. Sst. 1972, s. 489.
42. »Et samlet fritidsforum«: Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 214. Om »helhedssigte« og »det hele menneskes interesser«: Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 206.
43. Sst. 1968, s. 534 og s. 535.
44. Sst. 1972, s. 678.
45. Sst. 1970, s. 844; 1972, s. 650.
46. Sst. 1972, s. 652.
47. Sst. 1968, s. 534.
48. Hans Jørgen Thomsen citeret i Vestkysten 17/1 1973.
49. Interview 28/2 2002 med skoleinspektør Hans-Jørgen Thomsen, Agerskov. For en nærmere gennemgang, se også Svendsen: Den gode vilje, (se note 3).
50. Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 489.
51. Sst., s. 654.
52. Se Svendsen: De danske ungdomsforeninger ..., (se note 2), for en nærmere gennemgang.
53. Man finder således et helt forbløffende væld af artikler og indlæg i Dansk Ungdom og Idræt indenfor perioden 1970-2000 (tilsyneladende kulminerende i de to år 1988 og 1995), der udtrykker en positiv holdning overfor en nærmest 'naturlig' statsstøtte, udtrykt i overskrifter som »Forsamlingshuse bør støttes over fritidsloven« (1980, s. 90), »Flere penge til idrætten« (1982, nr. 45, s. 12), »Uden støtte ingen nye projekter« (1985, nr. 35, s. 16) og »Slip [forsøgsprojekts]-pengene løs« (1988, nr. 29, s. 2).
54. Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 706.
55. Sst. 1988, nr. 12, s. 6.
56. Se f.eks. Dansk Ungdom og Idræt 1968, s. 436; 1971, s. 7; 1976, s. 418; 1985, nr. 17, s. 10; 1995, nr. 3, s. 5; 1997, nr. 6, s. 6.
57. Om denne fundamentale forskel mellem Dansk Ungdom og Dansk Ungdom og Idræt, se også Dansk Ungdom og Idræt 1997, nr. 7, s. 38.
58. Dansk Ungdom og Idræt 1997, nr. 7, s. 42.
59. Sst. 1997, nr. 7, s. 44.
60. Jf. Danmarks Idræts-Forbund 2001. Ifølge Egon Clausen steg foreningstilskuddene fra Tips- og Lottomidlerne i perioden 1988-1994 fra 355 millioner til 1, 165 milliarder kr. Videre hedder det, at reglerne for tildeling nærmest er »uigennemskuelige« (Egon Clausen: Ildsjæle. Et forsvar for de frivillige hjælpere og en kritik af statens greb om folkeligheden. Gyldendal, 1998, s. 65).
61. Ifølge »Fakta om DGI-byen, Februar 2002« fundet på DGI-byens hjemmeside på <http://www.dgi-byen.dk> har byggeriets første tre etaper (ud af fire), der blev gennemført 1996-1999, i alt kostet 293 millioner kr. Heraf har DGI i forening med DDS (De Danske Skytteforeninger) finansieret lidt over 17%, DGI-byen knap 62%, Lokale- & Anlægsfonden 10,5%, mens Københavns Kommune, foruden at stille en grund gratis til rådighed i 99 år, ligeledes har bidraget med knap 10,5%.
62. Dansk Ungdom og Idræt 1988, nr. 42, s. 8; 1988, nr. 43, s. 10; 1995, nr. 5, s. 19. Om idrætsorganisationernes kamp med oplysningsforbundene om støttemidler, som de førstnævnte vandt, se f.eks. artiklerne »Ufolkeligt bagstræv« (1988, nr. 37, s. 2); »Hold så op med det klynkeri!« (1990, nr. 37, s. 2); »Folkeoplysningsloven« (1991, nr. 38, s. V).
63. Et enkelt eksempel er den store modstand mod socialdemokraten Peder Sass' i og for sig meget logiske forslag om kommunale idrætsklubber (se bl.a. Dansk Ungdom og Idræt 1994, nr. 24, s. 5; 1994, nr. 29, s. 14; 1996, nr. 33, s. 22).
64. »Foreningernes død«: Dansk Ungdom og Idræt 1971, s. 5. Om statens »underminering« af det frivillige foreningsliv, se Dansk Ungdom og Idræt 1973, s. 94.
65. Dansk Ungdom og Idræt 1973, s. 254.
66. Sst. 1967, s. 534.
67. F.eks. Dansk Ungdom og Idræt 1971, s. 314; 1972, s. 654.
68. Sst. 1971, s. 315.
69. Arly Olsen: Stevnshallerne, i: Buck, Viggo m.fl. (red.) Store Heddinge før og nu, hæfte 6, s. 73-82. Stevns Lokalhistoriske Arkiv.
70. Lise Nørgaard citeret fra Politiken i Dansk Ungdom og Idræt 1990, nr. 6, s. 12.
71. Honoré, (se note 24), s. 57.
72. Sst., s. 43.
73. Sst., s. 59.
74. Sst., s. 61.

Et fælles registreringssystem til museer og arkiver

Nikolaj Frandsen og Jesper Boysen

Fortid og Nutid, september 2003, s. 205-217

Vi har i fem år arbejdet på et registreringsprogram, der kan bruges af både museer og lokalarkiver – dvs. alle de museer og arkiver, der dækker et lokalområde eller koncentrerer sig om et specielt emne. Det er denne gruppe af institutioner, vi har i tankerne, når vi i det følgende utallige gange blot skriver »museer og arkiver«. Museer og arkiver har hidtil gjort ting meget forskelligt, og derfor har der været en masse problemer at tage stilling til. Resultatet er på mange måder anderledes end man er vant til på både museer og arkiver, og alle disse ændringer er nøje overvejet. De vigtigste af overvejelserne fortæller vi om her, og vi ser meget gerne at man supplerer læsningen med en praktisk afprøvning af registreringsprogrammet, som vi kalder Basis. Det kan frit hentes på adressen www.habilis.dk/-basis.

Nikolaj Frandsen, f. 1958, cand.mag., systemudvikler i Kulturarvsstyrelsen. Jesper Boysen, f. 1957, cand.mag., arkivleder på Byhistorisk Arkiv – Søllerød Museum. Synspunkterne i denne artikel deles ikke nødvendigvis af Kulturarvsstyrelsen, da arbejdet er udført i privat regi.

Søllerød Kommune har – i lighed med en lang række andre kommuner – samlet sine kommunale museer og arkiver i én institution. Fysisk er de tre afdelinger dog fortsat adskilt – Byhistorisk Arkiv ligger i Holte, Vedbækfundene i Gl. Holte og Søllerød Museum i Søllerød – men da vi indledte arbejdet i 1998 var kommunen allerede gået i gang med at forbinde alle sine institutioner i ét stort højhastighedsnet, så der var udsigt til at de tre afdelinger snart ville kunne trække på samme database. Byhistorisk Arkiv var allerede koblet på netværket, så det var dér vi startede – med databasen centralt placeret på en af rådhusets servere.

Der var en grund mere til at vi i første omgang koncentrerede os om Byhistorisk Arkiv, nemlig at de to museumsafdelinger stadig registrerede på papir, mens man på arkivet hav-

de registreret elektronisk i en del år. De egentlige arkivalier blev registreret i Arkibas – det program Sammen slutningen af Lokalhistoriske Arkiver (SLA) stod for udviklingen af – mens malerier, fotografier og kort, tegninger og plakater blev registreret med billeder i hver sin hjemmelavede AskSam-database. Opdelingen i fire forskellige registreringssystemer var en stadig kilde til irritation, fordi det gjorde det vanskeligt at få overblik, og de begrænsede søgemuligheder i Arkibas gjorde det ikke spor bedre.

Overblik og gode søgemuligheder var altså nøgleordene, da vi gik i gang. Det skulle være ét samlet system til såvel arkivalier som fotografier og genstande. I forbindelse med passiv indsamling – fx afleveringer fra dødsboer – sker det jo ofte, at man på en gang modtager genstande til museet og arkivalier til arkivet. De bør kunne

registreres som en samlet aflevering og så dernæst placeres i deres rette sammenhæng. Og så var det naturligvis også et krav, at det skulle være muligt at vise billeder sammen med beskrivelserne.

Da vi gik i gang med at sammenholde disse ønsker med strukturen i de forskellige typer registreringer, vi skulle »arve«, stod det meget hurtigt klart, at det ville kræve en hel del ændringer af de gængse strukturer at lave et samlet registreringssystem, der ikke på nogen måde kompromitterede kvaliteten i registreringerne. Vi vil derfor starte med at opsummere hovedtrækkene i ændringerne i det håb, at en vis fornemmelse af helheden vil gøre det mindre forvirrende at læse om alle detaljerne.

- Vi har udarbejdet en ny overordnet struktur bestående af tre niveauer: Indkomstjournaler, omtrent som de kendes fra arkiverne; materiale omtrent som det kendes fra museernes genstande; og samlinger som fællesbetegnelse for arkivfonde og sager.
- Detailstrukturen fik vi på én gang gjort mere fleksibel og strammere styret, således at hver enkelt form for oplysninger altid står det samme sted. Knebet var at nedlægge en lang række faste felter – som alligevel ofte ikke blev udfyldt – og erstatte dem med variable felter, som kun oprettes når der er brug for dem. På den måde lykkedes det at få placeret samtlige kendte og kommende former for materiale i de samme felter i det samme vindue, og tilsvarende med samlingerne.
- Dette virker i kraft af, at alle nye poster oprettes på grundlag af skabeloner. Det sikrer dels ensartethed i registreringerne ved at minde registratorerne om hvilke former for oplysninger der hører til en god registrering; dels letter det indtastningsarbejdet, idet man kan skrive

ting, der skal bruges flere gange, i skabelonen i stedet for i hver enkelt post, der oprettes på grundlag af den. Vi har udarbejdet skabeloner til alle de materialetyper og samlings typer, der hidtil er benyttet på arkiverne og museerne, og man kan selv oprette nye.

- Hvor det var muligt, har vi slået opslagslisterne fra de to verdener sammen, men nogle steder var det ikke muligt, og derfor har vi også sørget for at de forskellige opslagslister kan leve videre side om side.
- Vi har så vidt muligt sørget for at alle opslagslister er hierarkisk opbyggede (træer), således at man på én gang kan søge på en given gruppe og dens undergrupper.
- Vi har gjort de allerfleste opslagslister åbne, så registratorerne selv kan tilføje de opslag, de har behov for.
- Vi har af hensyn til overblikket lavet et skærmdesign, der viser flere vinduer på en gang, så man kan se sammenhængene.
- Vi har lavet en søgemekanisme, som gør det muligt at kombinere kriterier fra samtlige felter – og gør det let at slå et enkelt kriterium fra eller til.
- Man kan med et enkelt klik eksportere alle samlingerne til en søgbar Internet-database.

Den overordnede struktur

De lokalhistoriske arkiver har traditionelt registreret arkivalier i arkivfonde, et lidt problematisk begreb som er overtaget fra de statslige arkiver, men givet en næsten diametralt modsat betydning: I statsligt regi betyder registrering i arkivfonde, at man bevarer den orden i materialet, som det har fået af det kontor eller ministerium, der har indleveret det. Denne praksis blev indført, fordi den stadig voksende

mængde arkivalier gjorde en emnemæssig opdeling af materialet til en mere og mere uoverskuelig opgave – og dermed velsagtens at der var for mange papirer, der ikke kunne findes igen. På de lokalhistoriske arkiver betyder registrering i arkivfonde, at man samler alt materiale om en given person, institution eller virksomhed, uanset hvem der har indleveret det. Fra slutningen af 1970'erne har man tillige skrevet indkomstjournaler, altså kortfattede beskrivelser af alt det materiale, der indgår i en aflevering, samt hvem man har fået det af og hvornår. Dernæst fordeles materialet til den egentlige registrering. Fotografier, AV-medier, storformater (kort, tegninger og plakater) og diverse registreres enkeltvis i hvert sit system, mens de egentlige arkivalier samlet registreres i arkivfonde. På papirregistreringsarkene anfører man øverst oplysninger om både arkivfondens og indkomstjournalens numre, og nedenunder beskrives de enkelte arkivalier under hinanden. På de elektroniske registreringsark i Arkibas er der kun plads til at skrive ét journalnummer, så hvis arkivfonden indeholder materiale fra flere forskellige afleveringer, skal man huske at skrive en henvisning om at løbenummer 33-45 stammer fra indkomstjournal 1975/32.

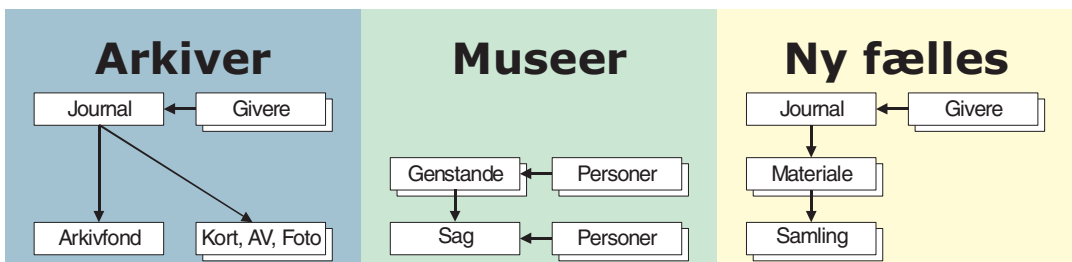
Museerne har traditionelt kun foretaget genstandsregistreringer, men siden 1960'erne har stadig flere museer også samlet genstandene – og en del

andet materiale – i sager, der beskriver hvordan og hvorfor museet er kommet i besiddelse af de pågældende genstande. Giverne – eller rettere tilvejebringerne, for de kan også være sælgere, idemænd og andet – har ikke en speciel plads i strukturen, men er simpelthen personer der tilknyttes med en bestemt rolle, og dette kan gøres på såvel genstands- som sagsniveau.

Vores løsning blev at tilføje et genstandsniveau som det kendes fra museerne til arkivernes model. Eller at tilføje en indkomstjournal, som den kendes fra arkiverne til museernes model. Uanset hvordan det formuleres er kernen, at vi opererer med tre niveauer, mens både museer og arkiver kun arbejder med to.

Indkomstjournalen bruges kun til at registrere hvornår, hvordan og fra hvem institutionen har modtaget en større eller mindre mængde arkivalier eller genstande. Det er velkendt, at arkiver ofte modtager store mængder materiale på en gang, men også museerne modtager af og til flere ting på en gang, måske især ved passiv indsamling. Det er praktisk ikke at skulle skrive disse oplysninger flere gange, at kunne se hvad en given ting kom sammen med, og at kunne skjule alle oplysninger om modtagelsen i de tilfælde hvor giveren har krav på diskretion. Enhver journal tildeles en unik nøgle bestående af det aktuelle årstal og et fortløbende nummer.

Materiale er vores fællesbetegnelse

Figur 1. Arkivernes, museernes og vores overordnede struktur

for alle de ting, som museer og arkiver modtager fra det omgivende samfund og påtager sig at passe på for eftertiden, altså arkivalier, genstande, fotografier, film, bånd, kort, plakater, tegninger, kunstværker og sågar interviews med ejere eller brugere om det indleverede materiale. Uanset arten registreres materialet omtrent som genstande på et museum, dvs. hver for sig eller i ensartede grupper – registratoren bestemmer selv detaljeringsgraden af registreringerne, det kan lige så vel være en enkelt kaffekande eller et skøde som et fotoalbum eller en flyttekasse med diverse papirer. Alt materiale er entydigt knyttet til en og kun en journal, og har en unik nøgle bestående af journalens numre og et løbenummer indenfor journalen. På den måde kan man nøjes med at beskrive materialet én gang, selvom det indgår i flere sammenhænge.

Samlinger er vores fællesbetegnelse for blandt andet arkivernes arkivfonde og museernes sager og kunstnere. Deres unikke nøgle er et samlingsnummer med et foranstillet bogstav, der angiver samlingstypen og gør det muligt at importere samlinger fra både arkiver og museer uden at skulle ændre deres numre. Materialet knyttes individuelt til samlinger, hvilket indebærer at materiale fra en journal kan fordeles på en række forskellige samlinger, og at en enkelt samling kan indeholde materiale fra mange forskellige indkomstjournaler.

De tre niveauer løser et problem i arkivernes struktur uden at genere museernes praksis. Placeringen af alle former for materiale sammen er nyt og anderledes for både museer og arkiver, men vi håber alle vil sætte pris på det overblik, det giver. Da vi sammenlignede hvilke felter der benyttedes til registrering af forskellige former for materiale, fandt vi naturligvis en hel masse sammenfald. Og så alligevel ikke. For selv så centrale karakteristi-

ka ved materialet som datering, stedfæstelse og kategori viste sig ved nærmere eftersyn at foregå på meget forskellig vis. Tid og sted lykkedes det os at samordne, men kategorisystemerne kunne ikke slås sammen uden at øve grov vold mod registreringerne. Det vil vi gøre lidt nærmere rede for, inden vi ser på den samlede feltstruktur.

Dateringer

Arkiverne benytter som hovedregel yderår, altså et startår og et slutår, mens museerne primært benytter sig af en liste med navngivne perioder (som har sit udspring blandt arkæologer på Nationalmuseet og derfor kun har meget grove inddelinger af tiden efter det sidste vikingetogt), men har desuden en række årstalsfelter rundt omkring, og endelig rummer DMI mulighed for at tilknytte ekstra dateringer til stort set hvad som helst. Dertil kommer den fantasifulde udfyldning af felterne, som både arkiver og museer benytter sig af, når de tilgængelige oplysninger ikke passer i felterne, og så er resultatet at et samlet datoformat skal kunne mange ting på én gang: Det skal tillade navngivne perioder, fordi man i arkæologien henregner fund til bestemte perioder på grundlag af deres lighed med andre fund fra samme kultur, uden nødvendigvis at vide præcis hvornår perioden startede og sluttede. Det skal kunne rumme regulære perioder bestående af et startår og et slutår eller med angivelse af måned og måske endda dag i måneden. Det skal kunne angive, at startåret eller slutåret er ukendt eller at perioden stadig er uafsluttet, og det skal endelig kunne angive at periodens start eller slutning er upræcist angivet.

Sådan et datoformat kunne vi ikke finde, da vi ledte. Det gængse datoformat i Windows tillader fx ikke datoer før 1. januar 100, hvilket gør det alde-

les uanvendeligt til arkæologiske registreringer, og tillader desuden ikke ufuldstændige dateringer som fx kun et årstal eller år og måned men ingen dag, hvilket gør det uanvendeligt overalt i historiske registreringer. Vi måtte derfor konstruere et datoformat, der kunne rumme alle de nødvendige former for dateringer.

Vores datoformat registrerer alting som perioder med en start og en slutning, og angiver således en enkelt datering med samme dato for start og slutning. Det tillader årstal helt tilbage til jordens skabelse, så det også kan benyttes til naturhistoriske registreringer af fx dinosaurer, det tillader ufuldstændige dateringer bestående af år og måned eller blot år og giver såmænd også mulighed for at sætte klokkeslæt på, hvis nogen skulle have behov for det. Det tillader at periodens start eller slutning er ukendt eller at perioden er uafsluttet, og start og slutning kan desuden hver for sig angives at være usikre. Og sluttelig er der så muligheden for at tilføje et navn til en periodedefinition. Vi har selvfølgelig integreret museernes liste med alment accepterede periodeangivelser, men enhver anden periodedefinition kan også tildeles et navn, hvis man måtte ønske det. Det kunne fx være 30-årskrigen. Her er fremgangsmåden at definere en periode, der begynder i 1618 og slutter i 1648, eventuelt angivet med præcisere datoer, og så trykke på knappen Ny periode og skrive navnet »30-årskrigen«. En navngiven periode er altså en datering af fuldstændig samme slags som regulære årstal, blot med et navn tilføjet. I registreringerne vises navnet, og når man søger, får man friheden til både at søge efter periodens navn og de bagvedliggende årstal. Hvis man søger efter dateringer, hvor startåret er før -1000 og slutåret er efter -1000, vil alle registreringer med dateringen »Bronzealder« og alle underdelingerne af bronzealderen til og med »Yngre bronzealder

periode 4« således også dukke op. Hvis det ikke er ønskeligt, kan man snævre søgningen ind ved fx at angive at startåret skal være mellem -1100 og -1000 og slutåret mellem -1000 og -900 – så vil kun »Yngre bronzealder periode 4« dukke op sammen med specifikke årstal, men de øvrige navngivne bronzealderperioder vil ikke opfylde søgekriteriet.

Det der skrives i de enkelte registreringer er en henvisning til en periode-definition, hvilket indebærer at man blot skal rette denne definition og ikke alle registreringerne, hvis fx den alment accepterede opfattelse af Bronzealderen ændres, så startåret eller slutåret skal rykkes.

Indtastningen af dateringer kontrolleres grundigt af programmet, inden de gemmes. Det sikrer at der ikke forekommer ugyldige dateringer i registreringerne. I første omgang lavede vi et udførligt indtastningsvindue, hvor man kan skrive år, måned, dag, osv. i hver sit felt, men senere har vi fået forfinet en rutine, der gør det muligt for programmet at forstå de dateringer, mennesker plejer at skrive – det meste af arbejdet var gjort i forvejen, i og med at vi havde udviklet en rutine til at tolke de mildest talt varierede indtastninger i datofelterne i DMI og Arkibas –, og kun i de sjældne tilfælde, hvor programmet ikke kan forstå det indtastede, vises det udførlige indtastningsvindue. De navngivne perioder kan naturligvis også indtastes ved navn. Visningen af dateringer foregår ligeledes sådan som mennesker ønsker det snarere end på computerens præmisser, fx »17. – 23. januar 1999« eller »Efterreformatorisk tid (1536 – 1660)«.

Stedsangivelser

Her benytter museerne et system af topografiske numre, der er udarbejdet i begyndelsen af 1900-tallet og følgelig tager udgangspunkt i den tids admini-

Sted: Søllerød Slotsvej Veje: Søllerød Slotsvej Ejerlav og bebyggelser: Søllerød Sogn: Søllerød Herred: Sokkelund Gammelt amt: København Land: Danmark Verdensdel: Europa Topografisk nr: 0124 Sted nr: 020310	Sted: Søllerød Slotsvej Veje: Søllerød Slotsvej Ejerlav og bebyggelser: Søllerød Sogn: Søllerød Kommune: Søllerød Amt: Københavns Amt Land: Danmark Verdensdel: Europa
--	--

Figur 2. Den samme stedsangivelse vist med gamle og nye administrative grænser. Som regel vil man slå visning af hele hierarkiet fra, men af og til kan det være rart at se det.

strative inddeling af landet i amter, herreder og sogne – og iøvrigt ikke blot dækker Danmark, Grønland og Færøerne, men også Skåne, Halland og Blekinge, Slesvig-Holsten og De vestindiske Øer. Arkiverne tager udgangspunkt i de administrative grænser efter kommunalreformen, men Arkibas indeholder ikke nogen centralt defineret stedliste, blot tre felter der typisk udfyldes med kommune, sogn eller by, og lokalitet. Det kostede en del møje og besvær, men lykkedes faktisk at udarbejde en hierarkisk liste med relationerne mellem de nye amter, kommuner og sogne og de gamle amter, herreder og sogne, som gør det muligt at få enhver stedsangivelse vist indenfor de gamle eller nye administrative inddelinger eller endog begge, og tillige søge på alt indenfor et område. Vi er dog fuldt på det rene med at dette kun er en midlertidig løsning, idet den endelige løsning vil være at binde alle stedsangivelser til områder eller punkter, der er defineret med koordinater på et kort (GIS).

Kategorier

Museer og arkiver benytter også hver sit kategorisystem, foruden at man i begge verdener i nogen grad benytter

bibliotekernes DK5. Vi overvejede selvfølgelig om det ville være muligt også at oversætte disse kategoriangivelser til et fælles system, fx DK5, men valgte at lade være, fordi det interessante ved en kategoriangivelse ikke kun er selve den kategori, noget henregnes til, men også denne kategoris placering i systemet: Husflid har koden F8 i Saglig Registrant for kulturhistoriske museer, bedre kendt som *Den grønne Registrant*, men når man søger på denne kategori vil man i de fleste tilfælde også gerne have underkategorier som »Kostebinding« (F8c), »Jydepottetilvirkning« (F8e) og »Hjemmegarvning« (F8i) med i resultatet. »Husflid« har koden 68.07 i DK5, det har »Kostebinding« også, mens »Jydepottetilvirkning« skal findes under 76.236 og »Hjemmegarvning« under 67.51. Det ville vel også være absurd at tro, at den hierarkiske opbygning var ens i alle tre systemer, de er jo skabt til løsning af forskellige opgaver. At opbygge et fælles kategorisystem er en meget stor opgave, der indebærer ombrydning af eksisterende hierarkiske strukturer. Den ville vi ikke påtage os.

Vi var derfor nødt til at lade de forskellige kategorisystemer at leve videre side om side – og samtidig sikre mu-

lighed for søgninger på en kategori og dens underkategorier, altså på grundlag af kategoriernes koder såvel som deres navne. Kun på den måde kunne vi sikre, at hver enkelt registrator selv kan vælge, hvilket system, han eller hun vil bruge – eller hvilke systemer, for de sideordnede kategorisystemer åbner jo mulighed for at man kan angive kategorien i flere systemer og dermed få flere hierarkiske indgange til et givet emne.

Faste og variable felter

Figur 3 viser registreringsskærmen til skibe i DMI. Det viste skib – som er en faktisk registrering, ikke et opdigtet eksempel – er så uheldigt at have skiftet navn. Den mulighed blev der ikke taget højde for, da registreringsformularen blev udformet, og det tvinger registratoren til at finde et blot nogenlunde egnet sted at skrive det tidligere navn, når han synes det er en væsent-

lig oplysning at få med. Og bevares, at skrive det tidligere navn sammen med det senest gældende navn, er da et ganske fornuftigt valg, når det ikke kan være anderledes. Men hvad nu hvis skibet havde skiftet navn flere gange? Den samme problemstilling gælder hjemstedet, mens der er mulighed for at angive to sæt kendingsbogstaver og handler. Det er formentlig tilstrækkeligt i de fleste tilfælde, men garanteret ikke i alle. Felterne til beskrivelse af skibets udformning er der ikke så meget at udsætte på, om end brutto- og nettoregistertons efter nye og gamle målemetoder ikke er helt så relevante for en kajak som for en coaster. Og bemærk de manglende felter til beskrivelse af master og sejl. Og sluttelig er der mulighed for at angive hvor og hvornår skibet er forlist eller ophugget, men om der er tale om det ene eller andet er åbenbart ikke væsentligt. Angivelsen af ruten, skibet sejlede på ved forliset, er egentlig også et brud på formularens logik – og hvil-

DMI Vers. 1.620 Dansk Folkenuseum

SAGS RAMME

SKEBSREGISTER

R31....HJH (Hjennehørende) Kend.bogst:NGSP
 Skibsnavn:Eros (1851) ex "Iduna" Tidl.bogst:
 Skibstype:SK (Sletskonnert) Konstr.: Rg.:
 Materiale: GF: Forh.: År:
 Bygmester: Motor: HK:31
 Byggeår...:1851 Byggested.:Norge
 Købt fra...: Hjemsted...:Ålborg
 Salgsår...: Sølgt til:
 Forlist...:1877 Forliststed:Løse på rejse Falkenberg-Thisted

LOA: BOA: STD: TDW:90 CML:
 BRT:53 NRT: HT: NT: .

Kommunik.: 0 Genstande.....: 1 Fotos og fil.: 0
 Pers.m.a.: 1 Sted/Registrant: 1 Arkivfonde....: 0

Her skrives eventuelt forlisår (eller ophavningsår)

Figur 3. DMIs registreringsskærm til skibe. De forkortede feltnavne er: R31: Relation til sagen, Konstr: Konstruktionstype, Rg: Rund hæk, GF: Galionsfigur, Forh: Forhudningsmateriale, År: Forhudet år, Motor: Motor indsat første gang (år), HK: Motorkraft i HK, LOA: Længde i meter, BOA: Bredde i meter, STD: Dybde i meter, TDW: Dødvægt, CML: Commerce-læster, BRT: Bruttoregisterton, NRT: Nettoregisterton, BT: Bruttoregisterton efter ny regler, NT: Nettoregisterton efter ny regler.

ke ruter det i øvrigt har sejlet på, er der ikke plads til at skrive, hvis man skulle være i besiddelse af sådanne oplysninger. Bemærk endvidere, at der er hele seks felter til dateringer, men at der alligevel har sneget sig et årstal ind i et syvende felt.

Dette er nok et af de mere ekstreme eksempler på hvor mange og specifikke felter, der kan være på en registreringsformular, men det var ikke nødvendigt at lede længe efter en problematisk udfyldning af formularen. Og det er den vigtigste pointe ved dette eksempel: Uanset hvor godt man tænker sig om, kan det simpelthen ikke lade sig gøre at udforme en formular, der både er overskuelig og rummer alle de felter, som der bliver brug for på et eller andet tidspunkt. Den faste struktur, der ideelt set sikrer at der er et passende sted at skrive hver enkelt relevant oplysning – og at man husker at skrive alle relevante oplysninger –, resulterer alt for ofte i det modsatte: At man bliver druknet i irrelevante felter, og til gengæld ikke kan finde noget passende sted at skrive de relevante oplysninger. Det som skulle være en lettelse bliver en hindring.

Alt dette gælder uanset om der er tale om trykte formularer på papir eller felter på en computerskærm. Men det må være fair at sige, at det foregår på papirformularernes præmisser, for et computerprogram kan også udformes langt mere fleksibelt, så det tillader registratorerne at koncentrere sig om de væsentlige træk ved hver enkelt ting, snarere end at tvinge dem til at registrere de samme træk ved meget forskellige ting – samtidig med at man fastholder den stramme styring af, at ensartede oplysninger placeres i de samme, dertil indrettede felter.

På den baggrund besluttede vi at skære antallet af faste felter ned til et absolut minimum og i stedet supplere med »variable« felter, altså felter der kun vises og tager plads op på skær-

men, når der er brug for dem. Vi slog nu også to andre fluer med det samme smæk. De variable felter gjorde det muligt at vise alle former for materiale i det samme vindue med de samme felter, i stedet for at skulle ændre vinduets opsætning til hver enkelt form for materiale. Og de variable felter gjorde det muligt at lade uforenelige opslagslister leve videre ved siden af hinanden.

I første omgang var der blot tale om inddeling af fritekstfelter i afsnit ved hjælp af overskrifter. Hvert nedlagt felt i museernes og arkivernes hidtidige praksis blev konverteret til en overskrift i skabelonen til den pågældende form for materiale, således at man straks ved oprettelsen af en ny post har overskrifterne stående som huskeliste. Hvis der er nogle af disse variable felter, der ikke skal udfyldes i den aktuelle post, kan man simpelthen slette overskriften, så den ikke fylder og forvirrer. Og omvendt, hvis man har yderligere former for oplysninger at tilføje til registreringen, sørger man for at give dem en passende overskrift. Systemet er åbent og fleksibelt, men alligevel struktureret. Det gælder også de opslagslister, som man kan knytte til overskrifterne: Det er »åbne« hierarkiske lister, dvs. lister man selv kan oprette og udbygge efterhånden som man får brug for det, samt selvfølgelig de lister der var knyttet til de nedlagte felter. Men netop her viste der sig et problem. Hvis man ved søgning skal have glæde af listernes hierarkiske struktur, altså kunne søge efter et givet punkt på listen og alle underordnede punkter, er det nødvendigt at skrive koden med ind i feltet – og det ser ikke særlig pænt ud.

I anden omgang flyttede vi derfor opslagsfelterne ud i underposter, som er ekstremt stramt styrede og optimerede til søgninger. Og ikke nok med det, vi giver også registratorerne mulighed for at gruppere oplysningerne i

Figur 4. En helt nyoprettet materiale-post med de oplysninger, skabelonen til materialetypen Fotografier indeholder.

begivenheder, så det tydeligt fremgår hvordan de hænger sammen. Selve begivenhederne har blot en typeangivelse (eller et navn, om man vil) og angivelse af om der er tale om en administrativ begivenhed – altså noget der er sket i museets eller arkivets regi – eller om det er en begivenhed i materialets eget liv. Inden for hver begivenhed kan man frit tilføje så mange egenskaber, som man har behov for. Egenskaberne går i nogle hovedtyper, såsom dateringer, stedangivelser, kategoriangivelser, aktører, mål, simpel tekst og forskellige former for henvisninger til andre poster, filer, litteratur eller web-sider. Hver egenskab består af mindst tre oplysninger, nemlig dels arten – hvad er det, der dateres, stedfæstes, måles osv., eller hvilken rolle spiller aktøren –, dels selve dateringen, stedsangivelsen, målet eller aktøren, og endelig et fritekstfelt til bemærkninger. I nogle tilfælde er der desuden mulighed for at give egenskaben en yderligere kvalificering, såsom dateringsmetoden eller måleenheden.

Samtlige lister er åbne, således at registratorerne selv kan tilføje de punkter, som de har brug for, og så vidt muligt organiseret hierarkisk i træstrukturer.

Begivenheder og egenskaber kan naturligvis også fastsættes i skabelonerne, både som reelle værdier der skal tilføjes til en lang række poster og som udfyldte værdier, der blot tjener til at huske registratoren på at disse egenskaber skal udfyldes.

I figur 5 har vi tilladt os at digte lidt videre på oplysningerne om skibet fra figur 3 og vise dem som begivenheder. På den måde er der plads til at angive så mange ejere, hjemsteder, redere, kendingsbogstaver osv., som der måtte være behov for, uden at oplysningerne bliver rodet sammen. Tværtimod beriger de forskellige egenskaber i hver begivenhed hinanden, således at vi fx ikke blot kan se at skibet tidligere har heddet Iduna, men at det bar dette navn mens det var indregistreret i Bergen, og at det altså var de nye danske ejere, der valgte et nyt navn.

Samtidig giver den nye struktur mulighed for at søge på alle dateringer eller stedsangivelser under et, hvis det er det, man ønsker, i stedet for at skulle vide, at dateringer kan forekomme i seks eller syv forskellige felter. Hvis man ønsker en snævrere søgning, er det også muligt, man skal blot kombinere søgningen på en datering med en søgning på dateringens art, altså fx Forlist år.

Nye anvendelser

Museer og arkiver er enige om at materiale kun kan høre til i én samling, en arkivfond på arkiverne og en sag på museerne. Det respekterer vi ved kun at tillade materiale at have en *primær* samlingstilknytning, men derudover tillader vi så mange sekundære samlingstilknytninger, som man måtte ønske. Kald dem bare henvisninger, hvis det strider mindre mod vanen. Men vores pointe er, at alle samlinger er virtuelle, ja egentlig blot allerede udførte søgninger, på tværs af materialetyper og journaler. Det samme materiale kan og bør optræde i flere forskellige søgninger: Vel er det interessant hvorfor museet har valgt at anskaffe en given genstand, men hvis der findes en samling om genstandens producent, bør den sandelig også tilknyttes den. Og et brev fra A til B er lige så relevant for samlingen A som for samlingen B, uanset om proveniensprincippet tolkes således, at det hører til hos B, fordi han som modtager har gemt brevet og dermed er arkivskaberen, eller det tolkes således, at det hører til hos A, fordi han har skrevet det. Hvis man vil se den *rene* arkivfond eller sag, uden sekundært tilknyttet materiale, skal man blot søge efter primære samlingstilknytninger. Den snævre samling og den udvidede samling består side om side uden at genere hinanden, og vi regner egentlig med at

○ Begivenheder

Tilblivelse
Sted: Norge
Datering: 1851
Materialets art: Sletskonnert
Bruttoregistertons: 53
Dødvægt: 90

Brug
Sted: Bergen
Datering: 1851 - 1867
Navn: Iduna
Registreringsbogstaver: BG13
Reder: Olavson Stykgods

Brug
Sted: Aalborg
Datering: 1867 - 1929
Navn: Eros
Registreringsbogstaver: NGSP
Skipper: A. Christian N. Andersen

Forlis
Sted: Læsø
Datering: 22. april 1929
Sted: Udskebningshavn - Falkenberg
Sted: Bestemmelsessted - Thisted

Figur 5. I Basis kan man oprette lige præcis de begivenheder og egenskaber, som man har brug for i hver enkelt registrering. Dette eksempel organiserer oplysningerne fra en faktisk registrering fra DMI på en ny måde og tilføjer et par ekstra, fiktive oplysninger.

man i stigende grad ikke vil skelne mellem primære og sekundære tilknytninger.

Programmet tillader også oprettelse af samlinger af andre typer end museumssager og arkivfondenes tre former, personarkivet, erhvervsarkivet og foreringsarkivet. Det kunne fx være samlinger, der indeholder alt det materiale, der i tidens løb har været knyttet til en bestemt ejendom eller lokalitet, familie eller socialgruppe. Programmet kan tillige være et nyttigt redskab i forbindelse med forberedelsen af en udstilling: Hvis man på et tidligt tidspunkt i processen opretter en samling af typen Udstilling, kan den både rumme de generelle formu-

ringer om udstillingens emne og efterhånden få tilføjet henvisninger til det materiale, der skal indgå i udstillingen – det er en meget simplere arbejdsproces end at skulle skrive særlige lister. Når udstillingen har været vist, kan man nedlægge samlingen igen, fordi den har tjent sit formål – men vi anbefaler at man lader den bestå som dokumentation af institutionens udstillingsarbejde. Og det samme gælder selvfølgelig bøger og artikler, som institutionens medarbejdere måtte arbejde på.

Gennem de sidste 30-40 år har man på arkivområdet debatteret betimeligheden af emne- eller sagregistre kontra den formelle registrering, der ofte er blevet kritiseret for at udarte til rene inventarielister. Det behøver ikke være et enten-eller. Her kan den rene inventarieliste med yderste lethed suppleres med emnebaserede samlinger præsenteret med fyldige beskrivelser – eventuelt med særligt henblik på det generelle publikum. Denne problematik mener vi er af stor betydning i en situation, hvor Internet har vænnet publikum til hurtig adgang til formidlet information.

En del af grunden til den traditionelle insisteren på at ting kun kan høre til i én arkivfond eller sag er de indlysende forhold, at et materiale kun fysisk kan befinde sig ét sted, og at registreringens primære opgave er at sikre, at man kan finde materialet, når man skal bruge det. Det var helt berettiget en opgave, der tog meget tid og mange kræfter i papirregistreringernes tid. Med computernes søgemuligheder er det heldigvis blevet en meget lettere opgave. Hvis bare opstillingen af hvert enkelt materiale er behørigt registreret og der tages hensyn til de forskellige typer materiales forskellige krav til forsvarlig opbevaring, er det i princippet ligegyldigt hvilket system det er opstillet efter – eller om der overhovedet er system i det. Derfor

mener vi det er helt berettiget at flytte fokus i retning af formidling – til forskere såvel som lægfolk.

Programmet kan med et enkelt klik og nogle minutters ventetid eksportere samlingerne med materiale og billeder til en søgbar database på Internet. Det burde gøre det muligt for institutionerne at holde internetdatabasen opdateret. Man vælger selv hvilke samlinger, der skal publiceres på Internet – det skal forarbejderne til udstillinger og artikler jo nok ikke.

Vi har overalt bestræbt os på at erstatte koder og forkortelser med regulære beskrivende termer. Det gør registreringerne lettere at læse og mere meningsfulde for lægfolk, men vi tror egentlig også at det er sundt for fagfolk ikke at fylde hovedet alt for meget med koder og forkortelser. Vi lægger overalt op til, at registratorerne kan skrive længere beskrivende tekster som centrale dele af registreringerne, for vi tror at grundigere beskrivelser af materiale og samlinger på den ene side kan spare institutioner og borgere for en del frugtesløse besøg og på den anden side anspre til yderligere fordybelse i stoffet.

Programmet er opbygget, så man med et enkelt klik kan skifte fra at have journalen som overordnet post, hvorved materialevinduet viser alt det materiale, journalen indeholder – til at have samlingen som overordnet post, hvorved materialevinduet viser alt det materiale, samlingen indeholder. Desuden kan hvert enkelt vindue med et klik skifte fra detaljeret visning af en enkelt post til listevisning af en masse poster.

Derfor har vi også lavet et ganske elaboreret søgesystem, hvor man kan foretage søgninger på hvert eneste felt, enkeltvis eller i kombinationer, uden at vide noget om SQL-syntaks. Den lille lampe over et felt lyser, når en søgning på det pågældende felt er aktiveret. I fritekstfelterne er det fri-

tekstsøgning, i de strammere styrede felter søger man efter de definerede opslagsværdier og deres hierarkiske struktur. Vi mener at det er helt afgørende at søgningerne foretages i selve registreringerne og ikke i en adskilt stikordsstruktur, både fordi kræfterne bør bruges på at gøre registreringerne så komplette som muligt og fordi man helt naturligt er mere motiveret til at finde de rette søgetermer, når man leder efter noget, end når man skal finde på stikord. Vi overvejer at oprette en søgeordbog, hvor man efterhånden kan tilføje andre stavemåder og synonymer og således på en enkel måde kan søge efter *fonograf* og *phonograph* samtidig med at man søger efter *rejsegrammofon*.

De stadig flere filer af forskellige slags – billeder, digital lyd og video, dokumenter, udgravningsoptegninger osv. – som skal knyttes til registreringerne, kan meget vel tænkes at fylde mere end der er plads til på institutionens harddiske. Derfor skelner vi mellem originaler, som kan placeres på udskiftelige diske, og arbejdskopier, som ligger på harddisken og er tilgængelige hele tiden, men godt må være lavet i et tabsgivende format. Arbejdskopierne af billeder bliver automatisk skaleret ned og konverteret til JPEG-format, når de tilknyttes, men programmet gemmer desuden oplysninger om originalens placering, og hvis der er tale om en udskiftelig disk som fx en hjemmebrændt cd, er det for enhver medarbejder muligt at arbejde med originalen fra eget cd-drev.

Afslutning

Den overordnede struktur lykkedes det at finde en ny løsning på, som tilfredsstiller både museernes og arkivernes behov, måske endda lidt bedre end de traditionelle strukturer gør. Dermed er det muligt for medarbejder-

ne at få det samlede overblik over materialet og samlingerne, fordi de alle er registreret i det samme system. På to meget centrale punkter, tid og sted, er det også lykkedes at skabe fælles referencerammer, som med relativt enkle midler giver mere præcise og sigende registreringer. Men på en lang række andre punkter skulle der så grove indgreb til i de traditionelle referencerammer, at vi i stedet valgte at tillade dem at leve videre side om side. Så kan man jo håbe på at praksis hen ad vejen konvergerer. For det er jo i grunden en sær og kunstig grænsedragning mellem museers og arkivers arbejdsområder.

Der har i tidens løb udviklet sig temmelig mange og store forskelle i arkivers og museers registreringspraksis. Nogle af dem skyldes naturligvis det forskellige materiale, man arbejder med, men det er nok i virkeligheden den mindste del. En langt vigtigere årsag er det forhold, at det har været i orden at gøre ting på hver sin måde, at man ikke prøvede at rette ind efter hinanden. I de kombinerede institutioner lever arkivarer og museumsinspektører ikke længere i hver sin verden, og så bliver behovet for såvel en mere ensartet praksis som samlet overblik over institutionens samlinger påtrængende. Det var den baggrund, vi indledte arbejdet på. Og hvad har vi så opnået?

Den meget åbne og fleksible struktur, vi valgte for at give plads til de eksisterende forskelligheder, har samtidig den fordel, at den let og smidigt kan tilpasses til registrering af materiale, man slet ikke har overvejet at registrere endnu. Uden at det er nødvendigt at definere nye formularer. Selvom vi ikke har nævnt det før, har vi i hele processen holdt os for øje, at strukturen også skal kunne håndtere kunstmuseers registrering af kunstnere og deres værker og skitser, skoler og påvirkninger, ejerskifter og udstillin-

ger – en kunstner er en samling på linie med et privatarkiv, og et værk er materiale. Måske kan den endda be-

nyttes til naturhistoriske samlinger, det må komme an på en prøve.

Anmeldelser

Charlotte Appel, Peter Henningsen og Nils Hybel (red.): Mentalitet og historie. Om fortidige forestillingsverdener, Skippershoved, Ebeltoft, 2002, 248 kr.

Selvom det ikke fremgår hverken af forsidens eller titelbladet, er antologien *Mentalitet og historie* et festskrift til Alex Wittendorf udgivet i anledning af hans 70 års fødselsdag. Ordet *festskrift* anvendes ikke. I stedet er bogen *tilegnet* Wittendorf, og de 15 bidragydere har »alle valgt et emne inden for eget forskningsfelt, der ligger i forlængelse af temaer og problemstillinger, som Wittendorf har beskæftiget sig med«. Bogen adskiller sig altså fra andre festskrifter ved at forsøge sig med en strammere tematik end man normalt finder i festskrifter, der ikke sjældent kan være lidt af en blandet landhandel. Et i sig selv prisværdigt sigte. De fleste af artiklerne tager udgangspunkt i en enkelt tekst, en enkelt person eller enkeltstående episode. I det følgende skal artiklerne kort omtales i den rækkefølge, de optræder i.

Anders Bøgh skriver om hr. Erik Ottesen Rosenkrantz' personlige fortolkning af de ti bud (og mere konventionelle gengivelse af de syv dødsynder) som fremstillet i rigshofmesterens skrift fra 1476. På samme måde tager Johan R.M. Jensen udgangspunkt i Christiern Pedersens såkaldte Jærtegnspostil med henblik på en undersøgelse af den syndsforladelsesopfattelse, der kommer til udtryk i værket. I den følgende artikel er det igen en enkelt mand og hans tanker, der står i centrum. Den sidste danske provincialprior, Paulus Helie, er genstand for Kaare Rübner Jørgensens artikel. Helies kirkesyn – opdelt i henholdsvis det spirituelle, det institutionelle og det konciliære – danner forklaringsramme for spørgsmålet om, hvorfor Helie ikke blev lutheraner.

Karl-Erik Frandsen skildrer et dansk rejseselskabs ankomst til Gdansk i juli 1526 for derefter at opridse nogle mere generelle linier om politiske forhold i forbindelse med reformations-tidens Gdansk. Morten Fink-Jensen leverer et af bogens bedste bidrag med sin artikel om den paracelsiske indflydelse i Danmark. Med udgangspunkt dels i bogsamlinger, dels i apotekstakster fra 1619 og 1645, sporer Fink-Jensen en tiltagende brug af kemiske lægemidler, hvilket ses som en klar indikator på den paracelsiske indflydelse. Vi bliver i 1600-tallet. Trine Lassen peger i sit bidrag på, hvordan Hans Nansens kosmografi fra 1633 er rensat for ortodoksi og

derfor fremstår som et unikt eksempel på verdenslig verdensanskuelse i det 17. århundrede. Tredivearskrigen er Hans Henrik Appels udgangspunkt. Med brug af en officers regimentshistorie og en menig soldats dagbog viser Appel, hvor forskellige rationaler og anskuelser, der kunne ligge bag soldaterlivet. Mens ære er drivkraften for den ene, er selve overlevelsen det vigtigste for den anden. Også forholdet mellem guds frygt og krigsdeltagelse står centralt i artiklen.

Gennem retsprotokoller fra henholdsvis Falster og Helsingør peger Jens Chr. V. Johansen Johansen i sin artikel på, hvordan kvinders andel i økonomiske lovovertrædelser falder, mens der samtidig kan spores en generel stigning i kvindelig kriminalitet gennem det 16. og 17. århundrede. I grove træk et udtryk for en mentalitetsforandring, der fulgte Reformationen. Gentlemanidealets betydning for den engelske handelsverden i 16- og 1700-tallet står i centrum for Søren Mentz' artikel. Den rette moralske habitus var en forudsætning for at kunne gøre sig i det internationale handelsnetværk. Men gentlemanideologien var mere end det; den var et afgørende element i selve det engelske imperiums sammenhængskraft. Fra engelske gentlemen bevæger vi os til små umennesker. En lille sort trold med pibende stemme spiller en hovedrolle i Tyge Kroghs artikel. Selvom trolden efter eget udsagn slet ikke var en trold, men et forbyttet menneskebarn, hører artiklen alligevel ikke hjemme i kategorien af artikler, der omhandler enkeltpersoner. Krogh tegner nemlig gennem trolddomssagen fra 1754 et billede af, hvordan den herskende elites voksende modvilje i forhold til trosretssager afstedkom en noget speget fordeling af skyld og straf i sagen.

Tre af bogens bidragydere har fundet emner fra det 19. århundrede. Dels med udgangspunkt i Johan Ludvig Heibergs Tycho Brahe-hyldest, dels med afsæt i fejringen af Brahes 300-årsdag på Hven i 1846, viser Benito Scocozza i sin artikel, hvordan den gamle astronom blev anvendt som medie for romantiske og skandinavistiske projektioner. »Folkeånden havde ophævet Tycho Brahe til ægte skandinaver«, som Scocozza ironisk skriver. Anarkisten Max Stirner er emnet for Hans Vammens idéhistoriske artikel. Stirner indplaceres i den filosofihistoriske familiesaga, og Vammen redegør dels for de kriterier, der kendetegner anarkismen, dels for Stirners samfundskritik, dels for hans angreb på kommunismen. Også Jes Fabricius Møller holder sig til idéhistorien. Guds død som metafor for modernitetens sejr i det 19. århundrede er omdrejnings-

punkt for hans artikel, hvor Nietzsche, Ranke, Hegel og Renan repræsenterer fire forskellige udlægninger af metaforens betydningspotentialer.

De sidste to artikler har hjemme i det 20. århundrede. Thorvald Staunings begravelse danner afsæt for Niels Finn Christiansens skitse af den vel nok mest navnkundige danske politiker i den moderne danmarkshistorie og hans politiske karriere. Året efter Staunings død stiftede tre mænd aktieselskabet Nordværk. Henrik Lundbak opruller hele historien om værnemagerforetagendet Nordværk og dets implicerede parter. En fortættet skildring om et atypisk foretagende i forhold til den normale tendens i den økonomiske kollaborations historie under besættelsestiden. Afslutningsvis giver Peter Henningsens fine interview med Wittendorf, der tidligere har været bragt her i tidsskriftet, læseren mulighed for at stifte bekendtskab med fødselarens egen opfattelse af mentalitetshistorien.

Bogen – og ikke mindst dens forord – giver anledning til nogle betragtninger om mentalitetshistorie og brugen af denne betegnelse. Jeg vil nødig fremstå som en slags kommissær på mentalitetshistoriens vegne. Men når nu redaktørerne har lagt op til en tematisk mere stram linie end man normalt møder i festskrifter, så fortjener deres initiativ også en kommentar. »*Den mentalitetshistoriske dagsorden indebar et brud med ældre tiders idéhistorie og den deraf følgende fokus på de lærde elitors tanker og teorier*«, skriver redaktørerne i forordet. Alligevel kredser langt størstedelen af teksterne om traditionel idéhistorie og »*de lærde elitors tanker og teorier*«. Lidt polemisk kunne man sige, at kun ganske få af antologiens artikler lever op til de kendetegn, der præsenteres i forordet som mentalitetshistorie. Mest undrer det mig, at man har haft så travlt med at tage afstand fra den traditionelle mentalitetshistorie, der kaldes – uha – funktionalistisk og generaliserende.

Det forklares desuden, hvorledes den nye kulturhistorie er blevet en samlebetegnelse for »*de mangeartede undersøgelser af ofte mere afgrænsede problemstillinger, der netop havde til formål at indkredse variationer, modsætninger og forandringer*«. Forordet parfumeres med navnene Peter Burke, Natalie Zemon Davis, David W. Sabean, Robert Darnton og Roger Chartier – den moderne historiedisciplins verdensstjerner; navne, der vel efterhånden er *main stream* og således næppe længere repræsenterer et nybrud. Forordets lidt flegmatiske introduktion til mentalitetshistorien kommer derfor utilsigtet til at udvande mentalitetsbegrebet. I sidste ende dækker mentalitetshistorie ifølge forordet alt det, der siger noget om fortidige forestillingsverdener.

For de traditionelle mentalitetshistorikere var forholdet mellem struktur og begivenhed,

mellem tid og individ, mellem nødvendighed og tilfældighed helt afgørende. I dag er dette problemkompleks – måske af gode grunde – helt fraværende. Men er det ikke undergravende for mentalitetshistorien som helhed – og næsten ahistorisk – ikke at ville forholde sig til de problemstillinger, metoder og anskuelser, der indtil for få årtier siden var de mest iøjnefaldende kendetegn ved mentalitetshistorien? Ved kun at lægge vægt på den mest populære – og primært angelsaksisk prægede – »mentalitetshistorie« lades både læseren og mentalitetshistorien på sin vis i stikken. Hvis der i øvrigt skal sættes navne på, ville det måske have været mere relevant at nævne Daniel Roche, Jaques Revel, Arlette Farge, Alain Corbin og den efterhånden lidt forkætrede Michel Vovelle som Annales-skolens arvtagere eller slægtninge. Det er alle historikere, der har bragt den oprindelige mentalitetshistorie videre med deres *histoire des sensibilités* (Roches betegnelse). Post-Annales kunne man kalde dem med undtagelse af Vovelle, der er forankret i den traditionelle kvantitative tilgang.

Man kan mene, at det er lige lovlig megen ståhej på grund af et festskrift. Men det er et interessant scenarie, der opstilles med bogen. Når adskillige af bidragene til denne antologi tager udgangspunkt i isolerede episoder, enkeltstående tekster eller individer ligger der således en markant afstand til den traditionelle mentalitetshistorie. Lad mig slå fast, at det ikke gør bidragene ringere. Der er mange fine artikler (specielt Fink-Jensen, Johansen, Krogh, Mentz, Scocozza og Lundbak – mens et par stykker nok burde have været afvist, hvis ikke lige det ville have ødelagt den gode stemning). Men det åbner for spørgsmålet om mentalitetsbegrebets (som jeg – for en ordens skyld – mener, man bør holde fast i) anvendelighed som dækkende faghistorisk betegnelse eller måske snarere, hvad bogen har med mentalitetshistorie at gøre.

Ulrik Langen

Christer Lundh og Kerstin Sundberg (red.): *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Nordic Academic Press, Lund, 2002, 253 s., 220 svenske kr.

I oktober 2000 afholdtes konferencen Gatehus och Gatehusfolk i Skåne. Konferencen lå indenfor rammerne af det tværfaglige forskningsprojekt Människor-makt-modernitet. Skånska godsmiljöer från högmedeltid till nutid. Bidragene til denne antologi udspringer af bidragene fra konferencen, og er i vid udstrækning en række pionérarbejder skrevet af folk fra en bred vifte af

videnskabelige retninger (kulturgeografer, historikere og kunsthistorikere). Disse forskere har gravet sig igennem kirkebøger, jordebøger og topografiske kort, og er kommet frem til ny viden om forholdene for den laveste samfundsgruppe i de skånske landsbyer fra 1500-tallet til begyndelsen af det 20. århundrede.

Formålet og sigtet med antologien er kort sagt at løfte gadehusfolket (gadehusmændene) ud af den historiske glemsel, og dette lykkes til fulde. Antologien består af 12 artikler samt en indledning, der alle befinder sig på et højt videnskabeligt niveau. I den lange indledning redegør Christer Lundh forstandigt for forskningen og definerer begreberne. En egentlig forklaring på artiklernes rækkefølge eller deres aktualitet giver han dog ikke, og det savnes ikke blot i denne antologi, men i antologier generelt.

De 12 bidrag falder indenfor tre hovedgrupper: Den første fokuserer på bygninger og deres fysiske placering i landsbyen. Den anden undersøger gadehusfolkets demografi og økonomi. Den tredje diskuterer de kulturelle og sociale aspekter af gadehusfolkets rolle i godsmiljøerne.

Gadehusene var mindre huse (hytter) i landsbyerne eller omkring herregårdene, som var bygget direkte ud til gaden og oftest uden tilhørende jord, eftersom de var bygget på fællesjorden (imidlertid havde en minoritet en jordlod). Visse huse havde dog en mindre have, hvor der kunne etableres et mindre urtebed (ofte blev der plantet kål). Gadehusene udenfor landsbyen fulgte samme mønster og var bygget på marginaljord i skovområder. I forbindelse med den generelle befolkningsvækst fra slutningen af 1700-tallet og op gennem det 19. århundrede dukkede nye gadehuse op på grænseområderne mellem landsbyerne, hvorefter antallet af huse så småt stagnerede. Selve huset var som oftest en jordhytte med stråtag og lerklinede vægge bygget i bindingsværk. Fra midten af 1800-tallet ændredes byggeteknikken, men endnu indtil 1930'erne var det ussel bebyggelse uden køkken, og med fugtige rum. De bevarede gadehuse er i dag ombygget til fritidshuse, og kan ses mange steder i det skånske landskab.

I den anden hovedgruppe af artikler, hvor man ser nærmere på de demografiske og økonomiske aspekter, kommer forfatterne med flere fine iagttagelser. Beboerne af gadehusene var ikke kun fattige landarbejdere, men beskæftigede sig i høj grad også med håndværk. Gert Jeppson har fundet 42 forskellige erhverv blandt gadehusenes beboere i 1600-tallet. Der var tale om en heterogen gruppe, som tillige var temmelig mobil. Mange boede kun på samme sted i et par år. Håndværkere blev boende længere tid end landarbejdere, fattiglemmer og soldater. Inspektører og skolelærere blev boende længst. Det skal dog noteres, at der findes periodemæssige udsving. I takt med den industrielle revolution

begyndte landbefolkningen at blive færre fra de sidste årtier af det 19. århundrede. Og selvom den generelle mekanisering også fik betydning for landbruget, opstod der mangel på arbejdskraft. Dette skyldtes især, at den fattige gadehusbefolkning søgte mod byerne og efterlod husene tomme bag sig. Der kom naturligvis også voksende efterspørgsel efter håndværkere. Det gamle system med hoveri (dog i en mildere form) blev til dels genindført og forblev i brug et stykke tid op i det 20. århundrede. Det sidstnævnte bliver diskuteret i antologiens næstsidste artikel af Henrik Svensson, og især den artikel bør fremhæves for sine fine resultater.

Gadehusfolket havde stor betydning for oprettholdelsen af gods-kulturen. De leverede arbejdskraft til landbruget, tjenestefolk til herregårdene, soldater til hæren og senere lærere til landsbyskolen. Muligheden for social mobilitet var lille indtil begyndelsen af det 20. århundrede. Dog findes der eksempler på, at nogle blev udnævnt til skovridere, forvaltere osv., men generelt forblev gruppen socialt undertrykt. Kerstin Sundsbergs bidrag kaster lys over disse elementer, men samspillet mellem den undersøgte befolkningsgruppe og deres bidrag til kulturen kunne godt fortjene at blive undersøgt mere dybdeborende.

Det ville have været mere optimalt, hvis udgiverne havde præsenteret den undersøgte periode i titlen. I samme moment kan det undre, at man har valgt at bringe danskeren Hans Christian Johansens artikel, som fokuserer på danske forhold. Denne artikel er unægtelig velskrevet, og Johansens bidrag er, fra en dansk vinkel, et vigtigt supplement til Fridlev Skrubbeltrangs (endnu) monumentale disputats *Husmand og Inderste* fra 1940. Men en egentlig anknytning til forskningsprojektet kan Johansens bidrag næppe siges at have – ikke ét eneste sted bliver der foretaget sammenligninger mellem danske og skånske forhold. Heller ikke i den afsluttende konklusion, hvor de øvrige artikler bliver sat i en forklarende sammenhæng, bliver Johansens bidrag sat ind i en kontekst, men får lov at stå underligt alene.

Johansen beskriver 1700-tallets danske gadehuse, og Fernlund konkluderer i sin artikel, at 1800-tallets skånske gadehuse var bygget på en lignende måde, men denne iagttagelse bliver først nævnt i antologiens fælles konklusion, og uden at årsagen til den tilsyneladende ændring i den skånske byggeteknik bliver diskuteret. Med andre ord bruges danske forhold ganske ukritisk til at beskrive de byggetekniske forhold i Skåne før det 19. århundrede. Det havde ellers været på sin plads, at diskutere dette i sammenhæng med Johansens danske bidrag. Det svenske begreb gadehusfolk, har jo egentlig dansk oprindelse og betegnelsen forekommer hovedsageligt i skånske arkivalier fra 1682, men næv-

nes også sporadisk i kilder fra Halland og Blekinge. Der er altså en form for sammenhæng mellem begrebet og »danskertiden«, og denne historiske drejning kunne have givet Johansens bidrag mere fylde og kontekstuel aktualitet.

Med denne publikation bliver det skånske gadehusfolk imidlertid løftet ud af glemslen, og alt i alt er der tale om en meget relevant bog der er væsentlig for alle, som beskæftiger sig med landbefolkningens sociale forhold. Antologien er rig på detaljer, men (som det ofte er tilfældet med antologier) fattig på samlende problemstillinger, og diskuterende opsamlinger på de forskellige artikler.

Til sidst et lille suk og opråb til forlagene: Der bliver i en bog som denne undersøgt et ganske stort antal skånske sogne, og det ville derfor have været en fin service for læseren, hvis bogen var blevet udstyret med et sted – og navneregister.

Claus Mechlenborg

Bondegårde i Danmark, Landsforeningen for bygnings- og landskabskultur i samarbejde med Skib Forlag, Skib Forlag, København, 2002, 160 s., 298 kr.

Bønderbygninger i Danmark oplever i disse år en sand renaissance som emne for bøger, artikler, forskning og i bevaringsdiskussionerne. I 1999 blev Peter Dragsbo og Helle Ravns forskningsprojekt Gårdens Landskab indledt under satsningsområdet Det agrare Landskab, og det har foreløbigt kastet flere publikationer af sig, ikke mindst den samlende *Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til* (udkom 2001, anmeldt i *Fortid og Nutid* 2003:1, s. 71) og, for det sønderjyske materiale, *Taks og Trempel* (2002) I disse værker undersøges bygninger og landskab ud fra et helhedssynspunkt og i sammenhæng med kulturhistoriske, socialhistoriske og økonomihistoriske aspekter eller, med andre ord, med en etnologisk tilgang. Dette er en tilgang, som i bevaringsdebatten ofte står som fortalende for et inkluderende forandringssyn på bygninger, hvorimod de fleste andre deltagere i bevaringsdebatten nærmere synes at forfægte et synspunkt, som, mere eller mindre bevidst, æstetisk udpeger bygninger og/eller helheder til at placeres i en tidsmæssig frosset tilstand. Groft sagt, for de mangfoldige perspektiver i bevaringsdebatten er svære at få hold på.

Også Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur har gennem snart mange år ydet et stort og nødvendigt arbejde for at åbne vore øjne for bønderbygningers bevaringsværdige kvaliteter og har, indikeret i sit navn, ofte blik for de

større sammenhænge, som bygningerne indgår i. Det fremgår af den pressemeddelelse, der udsendes i forbindelse med udgivelsen *Bondegårde i Danmark*, at det er denne interesse, der gør, at foreningen udgiver bogen: »*Den ene stråtekte gård efter den anden forsvinder, de smukke gamle stuehuse bliver borte i et virvar af siloer og tilbygninger, eller efterhånden som jorden bliver frasolgt eller forpagtet af nabogårde forfalder bygningerne for derefter helt at forsvinde*«, omend der her afsløres en regulær smagsdom, som også ind i mellem kommer frem i bogens tekst. Bevaringsspørgsmål er dog i alle tilfælde også spørgsmål, hvor man vælger, hvad der er bedst, hvad man gerne vil bevare. Det vises fornemt i bogen, og heldigvis er det ikke jammer det hele. Mange anlæg står smukt, forbilledligt vedligeholdt og ikke nødvendigvis under fredning, selv om man anerkender forfatterens ønske om, at det gjorde de. Hvorfor melder bogen dog ikke noget om, andet end de oplagte æstetiske kvaliteter. Både dette emne og spørgsmålet om »bevaringsværdigrundlag« berørt ovenfor kunne det have været spændende med et kort afsnit om.

Afsnit og emner er et forfattervalg, men hvem forfatteren præcist er, er ikke helt til at vide. Da Torben Lindegaard Jensen har lagt sin store fotosamling og sine optegnelser til grund for bogen (det nævnes i forordet), må man vel formode, at teksten også skyldes ham. Der er dog ikke noget noteapparat eller blot en simpel litteraturhenvielse i bogen, ligesom der altså ikke angives nogen egentlig forfatter. Det er foreningen, der taler, og hvad den end har at melde om bygninger, konstruktioner m.v. må herefter uden videre stå til troende. Indledningsvis nævnes ganske vist Reinhold Mejborgs initiering af interessen for bønderbygninger i Danmark, og også Halvor Zangenberg og Axel Steensbergs undersøgelser nævnes, hvorimod det forekommer underligt, at Svend Jespersens mange rejser i forbindelse med Nationalmuseets Bondegårdsundersøgelser ikke nævnes, ikke mindst da der flere gange henvises til Frilandsmuseet i Sorgenfri, hvis ældre bygninger i vidt omfang er hjemtaget på baggrund af Bondegårdsundersøgelserne, der som arkiv ligger på Danmarks Nyere Tid på Nationalmuseet.

Bondegårde i Danmark er bygget kronologisk op, fra oldtid til vore dage og med »indskud« der forklarer byggeskik, skorstenene, vinduer og døre, kalkning, stråtage og gavle m.v. Trods ovenstående kritiske bemærkninger er der ikke tvivl om, at den unavngivne forfatter her ved, hvad han taler om. Det er vanskeligt stof på en let måde at omsætte i ord, og man må sige, at det her lykkes – og bagved mere end aner man Steensbergs værker men også Bjarne Stoklunds lille men udtømmende *Bondegård og Byggeskik før 1850* (DHF's håndbøger). I det hele taget er bogen velskrevet og let tilgængelig – og dermed

opfylder den sit formål for foreningen, nemlig (tror jeg da) at være en øjenåbner for bondegårdenes kvaliteter og de trusler mod dem, som forfald eller omlægninger af landbruget giver. Det er for øvrigt i den forbindelse en stor kvalitet ved bogen, at den ikke forfalder til »bindingsværksromantik«, men også har afsnit om, f.eks. de af modernistiske arkitekter senere så forkætrede Bedre Byggeskiksgårde, der modsat i den brede befolkning vel stadigvæk i dag står som noget af det mest keredanske (og bevaringsværdige) overhovedet. I nutidig bykultur er prædikatet »murermestervilla« (som ofte er lavet med Tegnehjælpen i baghånden) et salgsargument i sig selv.

Vigtigst i bogen er vel nok de mange illustrationer, først og fremmest fotografierne, der er godt gengivet og som udgør bogens skelet. Efter en kort indføring i hvert afsnit eller tidsepoke følger nemlig et antal udvalgte gårde med et stort og ofte også et mindre fotografi samt hertil en kortfattet, forklarende tekst. Det gør bogen let anvendelig i den brede debat og en behagelig smuk genstand at sidde med i hånden. Det er også rart, at der er ofret den nødvendige korrekture, så man ikke geråder ud i mindre heldige forståelser blot pga. stavfejl eller besynderlige orddelelinger mv.

Bondegårde i Danmark er således ikke en bog til brug i et videnskabeligt arbejde af bondebygninger (dog undtaget fotografierne), her må som de nyeste skud henvises til de værker, som indledningsvist blev nævnt. Derimod er *Bondegårde i Danmark* et gedigent indlæg fra Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur i debatten om kulturmiljøer, bondebygninger og bevaringsværdier, som tilmed er let tilgængelig også for læseren uden den store forhåndsviden om emnet.

Mikkel Venborg Pedersen

Bjørn Westerbeek Dahl: Geddes eleverede kort over København 1761, Arkitektens Forlag, København, 2002, 63 s. + kortmappe med 36 kort, 1.650 kr.

I receptionen på Københavns Stadsarkiv hænger et 2,5 x 2,5 m stort kort over København, som byen så ud omkring 1760. Kortet er en kopi af Christian Geddes original, som nu opbevares under mere betryggende rammer andetsteds på stadsarkivet. Det gør nu ikke så meget, da kopien i realiteten er mere seværdig end originalen. Bergiafonden har nemlig bekostet en elektronisk »restaurering« af kortet, som gør det langt lettere at se, hvad det egentlig forestiller. Originalen er blevet temmelig beskidt og hærget gennem de forløbne ca 250 år. Ja, den fremstår nær-

mest som én stor brun masse, hvor det er vanskeligt at se, hvad kortet egentlig forestiller. Takket være Bergiafondens rundhåndede bidrag er det blevet muligt for alle at se kortet. Har man ikke tid og lejlighed til at besøge stadsarkivet, kan man i stedet investere i den flotte udgivelse af kortet, som i 2002 udkom på Arkitektens Forlag. Den er ganske vist dyr, men det er en stor oplevelse at gå på opdagelse i dette enestående kort fra 1700-tallets København, og da især i den elektronisk restaurerede udgave.

For de mange penge får man dels en bog, hvor rådhusbibliotekar Bjørn Westerbeek Dahl kompetent og minutiøst gennemgår kortets enkelte bestanddele samt dets tilblivelseshistorie, og dels en kortmappe indeholdende 36 ark med det restaurerede kort. Har man tid og lyst kan man gå i gang med saks og lim og sætte de mange enkeltark sammen til ét stort kort. Det fremgår af Westerbeeks Dahls gennemgang af kortets tilblivelseshistorie, at det ikke var nogen enkel sag at bekoste og fabrikere et så ambitiøst kort. Det ambitiøse består i, at kortet er eleveret, hvilket vil sige, at bygningerne er med på billedet. De er »rejst op«, om man så må sige, således at man kan se, hvordan de enkelte huse så ud. Forbilledet for arbejdet var Louis Bretez' eleverede kort over Paris fra 1739, som i samtiden blev betragtet som en imponerende kartografisk bedrift. Kortet over Paris viser byen »som ved et øjekast«, hvor man ser ud over alle bygninger, der rejser sig billedligt direkte fra det underliggende kort uden nogen form for perspektivisk forkortning. Og det samme gør københavnerkortet, som sad man i en luftballon over 1700-tallets København. Denne form for elevering havde været kendt siden Renæssancen, også i Danmark, hvor Peder Hansen Resens kort over København fra 1674, også er eleveret (dette kort befinder sig, sammen med talrige andre, på Københavns Stadsarkiv).

På baggrund af en kongelig resolution, der bestemte, at Københavns Magistrat skulle lade udfærdige et nyt kort over hovedstaden, udpegede fortifikationschef Samuel Christoph Gedde i 1757 sin søn, premierløjtnant og overkonduktør Christian Gedde, til at udføre det eleverede kort. Som medhjælpere fik Gedde sin yngre bror, underkonduktør Hans Christoph Gedde, og underkonduktør Carl Christian Pflueg. Det var en stor opgave, de nu gav sig i kast med. Og den var ingenlunde let, bl.a. fordi der rejste sig mange principielle problemer: For det første var der spørgsmålet om målestoksforholdene, når man ønskede at elevare bygningerne. Det forholdt sig jo således, at nogle bygninger ville blive skjult bag andre, hvis man skulle overholde de eksisterende målestoksforhold. Men da man netop ville vise bygningerne, måtte man også »fuske« med målestoksforholdene. For det andet var der et problem omkring byens fæstningsværker. Hvis

man optegnede disse nøjagtigt, som de så ud, kunne enhver fjendtlig magt, ved at studere kortet nøje, regne ud, hvorledes man kunne belejre og indtage byen. Det anbefalede derfor, at man i stedet nøjedes med at tegne konturerne af fæstningsværkernes indre og ydre grænser.

Danske Kancelli, som havde beordret udførelsen, vedtog, at arbejdet skulle tage tre år og udgifterne beløbe sig til 1.025 rdl. Men som det altid går med den slags grandiose projekter, blev hverken tidsplanen eller den økonomiske ramme overholdt. Det var dog ikke Geddes skyld alene. Gedde lagde ud med at lade opmåle og tegne en række kvarterkort, som skulle danne grundlag for det store eleverede kort. Disse 12 kort, der viser byens kvarterer med matrikelnumre, grund- og husarealer samt ejernavne, lå færdige i 1758 – de blev i øvrigt udgivet af Københavns Kommune i 1940 – og er holdt i smukke stærke, betydningsbærende farver, således som 1700-tallets kartografer gerne gjorde det: Rødt dominerer som bygningsSignatur, grønt betegner parker og haver, gult tømmerkonstruktioner, blå havens vand, kanaler og voldgrave og sandfarve betegner ubebyggede arealer. Denne farvesymbolik var så almindeligt kendt og benyttet, at Gedde ikke behøvede at påføre kortene en signaturforklaring.

Efter mange bryderier mellem Københavns Magistrat og overkonduktør Gedde om, hvorledes kortet skulle udføres i praksis, lå det færdig i 1761, hvor Gedde afleverede det til Danske Kancelli. Kancelliet glemte imidlertid at fortælle opdragsgiveren, Københavns Magistrat, at de havde modtaget kortet, hvorfor Magistraten var af den overbevisning, at Gedde endnu ikke var færdig med arbejdet! Da Gedde i 1763 derfor henvendte sig til Magistraten for at tilbyde sin arbejdskraft til nye opgaver svarede magistraten spydigt, at man ikke ville befatte sig mere med ham, før han havde færdiggjort det eleverede kort. Gedde misforstod forståeligt nok denne spydighed – han havde jo allerede afleveret sit kort – og troede, at det drejede sig om Bretez' kort af Paris, som han havde haft til lån som forlæg for sit eget kort. Dette afleverede han derfor pligtskyldigt til Magistraten.

I 1766 blev Gedde forflyttet til Frederikshald i Norge og fire år senere – i 1770 – begyndte Magistraten at undre sig over, hvor det eleverede kort i det hele taget var blevet af. Pudsigt nok synes ingen at have spekuleret over dette tidligere. Man sendte derfor en kraftig rykker til den arme Gedde om at fluks at aflevere kortet. Gedde, der jo ikke havde det længere, henvendte sig til sin chef for at høre, hvor det var blevet af. Det viste sig nu, at det befandt sig hos den kendte amtmand og topograf Hans de Hoffman, der var præsident i Fredericia. Hoffman havde efter alt at dømme lånt kortet fra Danske Kancelli, som siden havde glemt alt om det. Hoffman blev an-

modet om at aflevere, og han sendte det derfor til kongens generaladjutant Andreas Hauch, hvorefter det kom til at befinde sig på Christiansborg Slot. Magistraten fik derfor at vide, at de kunne henvende sig hos Hauch med deres anmodning.

Westerbeek Dahl påpeger i sin redegørelse, at årsagen til disse bryderier måske skyldtes, at der oprindeligt skulle have været lavet to kort: Et til Kongen, som viste fæstningsværkerne, og ét til Magistraten, der skulle stikkes i kobber og udgives, og som derfor ikke viste fæstningsværkerne. Det var derfor, at Gedde afleverede sit kort til kancelliet og ikke til Magistraten. Men om han, i givet fald, nogensinde fik lavet det andet kort er uvist. Muligvis havde kancelliets embedsmænd også glemt, hvordan det egentlig forholdt sig med det kort, for de udleverede det i hvert fald i 1771 deres (og kongens) eksemplar til Magistraten. At det forholdt sig på denne måde er imidlertid kun en hypotese.

Herefter blev kortet ophængt i rådstuen på Københavns Rådhus, og selvom det oprindeligt havde været planen at kortet skulle have været stukket i kobber og udgivet, blev dette ikke gjort. Ej heller blev de 12 kvarterkort udgivet. Kortet hang på rådhuset frem til 1795, hvor det heldigvis blev reddet under Københavns brand. Siden blev det ophængt på det nye rådhus på Nytorv, hvor det hang indtil man ved flytningen til det nuværende rådhus i 1903 tog det ned og arkiverede det i rådstuearkivet, det nuværende stadsarkiv. På dette tidspunkt havde kortet lidt alvorlig skade efter mange års ophold i pulserende politikercigarrøg og anden almindelig slitage. Nogle mislykkede restaureringer og overfladebehandlinger gavnede heller ikke kortet, som nu var blevet så brunt som amerikansk ahornsirup. Ved afleveringen til stadsarkivet var det faktisk så medtaget, at man ikke kunne have det hængende fremme. I 1963 blev det restaureret af Nationalmuseet, hvorefter det ophængtes på Københavns Bymuseum. Her hang det indtil 1987, hvor det blev nedtaget og igen arkiveret på stadsarkivet.

Så meget om kortets tilblivelseshistorie, som imidlertid er langt mere kompliceret og problematisk end antydnet her. Men det kan man selv læse videre om i Bjørn Westerbeek Dahls interessante redegørelse. Hvad angår selve kortet – eller rettere sagt: de 36 ark – er der kun at sige, at det en sand fornøjelse for en 1700-tals *freak* som undertegnede at studere det i detaljer. Her kan man ved selvsyn gå på vandring i København før branden i 1795, følge gadernes forløb, bygningernes udseende, gaders og kvarterers navne og meget mere. Ikke mindst kan man få et overblik over de dengang næsten ubebyggede brokvarterer, Frederiksberg og Amager. Over de landsteder og andre bebyggelser, som befandt sig udenfor voldene. Man kan fordybe sig i time-

vis med dette fantastiske kort. En stor tak skal derfor lyde til Bergiafonden og Arkitektens Forlag, som har gjort dette muligt. Og selvom bogen er dyr, er den alle pengene værd.

Peter Henningsen

Karl Peder Pedersen: I kommissionens klør. Kommissionsdomstolene – dansk forvaltnings særlige undersøgelses- og domstolsinstanser, 54 s. Jørgen Mikkelsen: Bag tremmer. Ældre straffeanstalter og deres arkivalier, 56 s. Michael Hertz: Hvad er en journal? – og hvad kan jeg bruge den til?, 46 s. Steffen Elmer Jørgensen: Veje i Danmarks historie. Om kilder til Danmarks vejhistorie, 47 s. Søren Toft Hansen: Folkeregistre. Historie, lovgrundlag og benyttelse af de kommunale folkeregistre, 40 s. Anne Dorthe Hedeboe: Det grænseløse arkiv. En brugervejledning til Dansk Data Arkiv. Informationsserien, hæfte 1-6, udgivet af Statens Arkiver 2002, 70 kr. pr. hæfte, 300 kr. for hæfte 1-6.

Disse seks hæfter er de første i Informationsserien, der viderefører Arkivernes Informationsserie 1991-1999. Arkivernes Informationsserie udkom med 17 større og mindre hæfter, der behandlede meget forskellige emner; en samlet fortegnelse er optrykt i alle hæfter i Informationsserien. Foreløbig overflødiggøres den gamle serie ikke, men i betragtning af udviklingen i it-teknologien kan man vel umiddelbart stille spørgsmålstejn ved, om der overhovedet er behov for en sådan ny serie. Kunne man ikke forestille sig, at en væsentlig del af de emner, metoder og problemer, som Informationsserien formidler, lige så vel kunne formidles på internettet, via de enkelte institutioners hjemmeside?

Der er ikke nogen indbyrdes sammenhæng mellem de første seks hæfter i Informationsserien. Vi bevæger os fra renæssancens kommissioner til det virtuelle arkiv. Redaktøren Dorrit Andersen, der har redigeret hæfte 1-4 alene, hæfte 5-6 i samarbejde med henholdsvis Peter Fransen og Nanna Floor Clausen, har prioriteret mangfoldigheden og spændvidden i serien, ligesom der er store variationer mellem strukturen i de enkelte hæfter. Det er et godt valg. Variationen i emnerne bør naturligvis også afspejle sig i behandlingen af disse, skønt man kunne have ønsket sig visse standarder i alle hæfter, f.eks. krav til ordforklaringer. Generelt må det imidlertid konkluderes, at serien metodisk og pæda-

gogisk er vellykket, grundig og overbevisende, men at nogle hæfter bedre end andre formidler de problemer og potentialer, der er knyttet til det specifikke materiale.

Første hæfte i Informationsserien er Karl Peder Pedersens *I kommissionens klør*. Dette hæfte hører til seriens pædagogisk mest vellykkede. Samtidig angiver den periodiske afgrænsning det enorme materiale, der er at finde i kommissionsdomstolenes virke, fra renæssancetiden over Griffenfeld- og Struensee-sagerne, til Tamilsagen og kommissionen til undersøgelse af politiets efterretningsvirksomhed 1945-1989, der ved hæftets udgivelse endnu ikke havde afsluttet undersøgelserne. Disse hører naturligvis til de mere spektakulære sager. Langt flere og mindre opmærksomhedsskabende kommissioner er kommet og gået: Kommissioner til undersøgelse af klager fra bønder og borgere over herremænd og administratorer, trolddoms- og ildebrandskommissioner. Centralt for kommissionernes virke er, at man med disse har villet til bunds i en sag, og at de mange kommissioner derfor har efterladt sig et betydeligt kildemateriale, der imidlertid ikke altid er så let at lokalisere, idet kommissionernes arkivalier er placeret i forskellige offentlige forvaltningers arkiver, til tider lovforberedende, dømmende og undersøgende kommissioner mellem hinanden. Til lokalisering kan *I kommissionens klør* være til god hjælp, og ikke mindst kan hæftet læses som indføring til det meget store og meget varierede materiale, som skiftende tiders lokale, regionale og nationale kommissionsarbejde har skabt, og endelig pege på de muligheder for studier på disse tre niveauer, der ligger i kommissionsarkivalierne.

Også seriens andet hæfte, *Bag tremmer* af Jørgen Mikkelsen, er pædagogisk vellykket. Som i seriens første hæfte gives en glimrende historisk oversigt, en miniudgave af fængelsesvæsnets historie. Formidlingsmæssigt demonstrerer forfatteren fængelses- og arresthusarkivaliernes anvendelighed ved personalhistoriske eksempler; et glimrende arbejde og tillige spændende læsning, der samtidig giver en god vejledning i specifik brug af de ofte meget omfattende arkiver, og den ikke altid lige indlysende, men dog tilstedeværende, korrespondance mellem det enkelte arresthus eller fængsels arkivalier.

Denne vej er delvist forladt i Michael Hertz' hæfte *Hvad er en journal?*, hvor forfatteren i øvrigt føler sig foranlediget til at hævde, at: »*Det er papirussernes verden, vi nu skal kigge ind i, tør læsning om kedsommelige rutiner*« (s. 5). Det er nok muligt, at arbejdet med journaler har været tør og kedelig; det kan man til gengæld ikke sige om Hertz' arbejde, der grundigt og informativt tager læseren ved hånden gennem journalernes komplicerede labyrinth. Mens eksemplerne på arkivaliernes anvendelse i de to første hæfter bliver givet ved »sager« i særskilte

tekstafsnit, løses denne opgave i forbindelse med journalerne ved hjælp af illustrationerne og de meget omfattende og udførlige tekster til disse. Igen et formidlingsmæssigt godt valg, om end noget paradoksalt, for man kan vel næppe – i øvrigt i tråd med forfatterens indledende bemærkning – tænke sig noget mindre illustrativt end netop journaler. Særligt eksemplet med fangen Robert Too (illustrationer s. 22-25, 29), dementerer denne opfattelse.

Steffen Elmer Jørgensens *Veje i Danmarks historie* er en velkommen oversigt over såvel dansk vejhistorie som over vejhistoriske arkivalier i Rigsarkivet og landsarkiverne; velkommen, ikke mindst fordi vejhistorien i nogen grad har været overskygget af jernbane- og søfartshistorie, uagtet vejene har spillet en central rolle såvel før som efter disse to transportformers nationale storhedstid. Som for de øvrige hæfters vedkommende gælder det, at læseren også her præsenteres for en glimrende historisk oversigt, der paradoksalt nok påpeger, at man mangler et lettilgængeligt statistisk overblik over vejudviklingen efter 1949; altså den periode, hvor der er sket mest på området (s. 24). En anden materialemangel i forbindelse med dansk vejhistorie, der ligeledes peger på en endnu uberørt opgave, er udforskningen af de store ingeniør- og entreprenørfirmaers virksomhed på vejområdet. Her påpeger forfatteren, at det forhold, at flere af disse firmaer involverede sig i anlæg for den nazistiske værnemagt under 2. Verdenskrig formodentlig har været medvirkende til, at kun få firmaer har afleveret arkivalier til Erhvervsarkivet (s. 29). Lidt besynderligt er det i øvrigt at konstatere, at læseren i den udmærkede oversigt udelukkende præsenteres for kort og fotos fra det sjællandske, samt to stk. uspecificerede fotografier; men det er måske provinsielt at bemærke det. Endelig byder *Veje i Danmarks historie* på et nyt element i forhold til de første fire hæfter i Informationsserien, nemlig de særskilte Ordforklaringer, (s. 40-42). Skønt sådanne lister savnes i andre af seriens hæfter, så forekommer indholdet i den vejhistoriske ikke altid indlysende, og da slet ikke i forhold til de foregående hæfter, der rummer adskillige ord og begreber, som ikke kan forudsættes alment kendte, men som forklares i teksten. Det burde man også have gjort for en del af de vejhistoriske begrebs vedkommende, hvor f.eks. »motorvej«, der vel nok må forudsættes alment kendt, forklares i ordlisten (s. 41-42), mens et begreb som »Makadam/makadamisering« forklares både i brødtekst (s. 22) og i ordliste (s. 41). Til gengæld savner man en forklaring på en forkortelse som »KTS Vejdir« (s. 17).

Også Søren Toft Hansen behandler i *Folkeregistre* et meget lidt benyttet materiale. I omfang er hæftet seriens hidtil mindste, der rummer en prisværdig kort og koncis gennemgang af folke-

registrenes historie og indhold, og redegør for faldgruber i benyttelsen af materialet, herunder bevaringsproblematikken (s. 33-34), der har medført visse huller i det samlede materiale. Ser man derimod frem i tiden, og sikrer et adækvat bevaringsordning, kan man sætte sagen lidt på spidsen og hævde, at *Folkeregistre* viser, at der ikke er nogen indlysende grund til, at folkeregistrene ikke skulle kunne afløse kirkebøgerne, især i lyset af de indtil flere ægteskaber, som de fleste mennesker kan nå at gennemleve, og i lyset af at stadigt flere trossamfund ønsker at blive kirkebogsførende, med de farer for overblik, kontinuitet og kongruens som dette medfører.

Hvad endelig angår seriens foreløbig sidste hæfte *Det grænseløse arkiv* af Anne Dorthe Hedebø, så adskiller dette sig fra de første fem hæfter ved at være et arbejde, der primært koncentrerer sig om en præsentation af Dansk Data Arkiv og dets brug, langt mindre om samlingernes konkrete muligheder; en, som det hedder »opdateret beskrivelse af alle DDA's arbejdsområder og ressourcer« (s. 5). Hæftet forklarer grundigt og glimrende om arkivets opbygning og arbejde, nationale og internationale muligheder og samarbejdspartnere, og er tillige herligt afmystificerende, særligt i kapitlet »FAQ – Ofte stillede spørgsmål« (s. 9-14). Første del af kapitlets titel, FAQ, antyder imidlertid også, hvor og hvordan det kan gå galt. Til tider kører forfatteren ud af en teknisk tangent, f.eks. s. 46-49, som ikke er helt indlysende relevant, hvis man blot er bruger. Til gengæld havde det i dette hæfte været nyttigt med et fyldigt ordforklaringssnit, idet man igen og igen må søge tilbage i teksten for at få genopfrisket forklaringen på, hvad denne eller hin forkortelse nu betyder. Overblik over forkortelser og særlige begreber lettes heller ikke af de i øvrigt udmærkede appendiks med links og udenlandske samarbejdspartnere (s. 54-57), der ikke er alfabetisk strukturerede, og hvor »a« optræder sidst. Man skal vist være mere end almindeligt velbevandret i dataarkivverdenen for at kunne huske og dechiffrere forkortelser som IDC (et CESSDA-initiativ), XML, HTML, DTD, for ikke at tale om organisationer som IASSIST, IFDO, ICPSR og AHC. Måske skal man tillægge det en vis betydning, at dette hæfte er seriens foreløbig mest omfangsrige. Et spørgsmål, der umiddelbart rejser sig ved læsningen af *Det grænseløse arkiv* er, om ikke netop denne præsentation kunne have været foretaget bedre på Dansk Data Arkivs i øvrigt udmærkede hjemmeside. Svaret er nej. Enhver bruger ville stå af længe før halvvejen, hvis man ville hente samme information via nettet, både fordi det ville være vanskeligere at holde tråden i en virtuel udgave af *Det grænseløse arkiv*, og fordi den trykte tekst i sig både rummer kontinuitet og mulighed for strejftog i teksten en af anden art, end det er muligt på nettet.

Denne opfattelse vil jeg gøre gældende for hele serien: Man kunne, som nævnt i indledningen, overveje, om der overhovedet er basis for denne type publikationer i disse virtuelle tider. Svaret er ja. De trykte publikationer besidder netop den træghed i læsning og forfølgelse af emne, der både giver indsigt og overblik, og som i øvrigt kan fungere uden el, browser eller harddisk. Det er tankevækkende, at dette forhold slår mest igennem netop i præsentationen af Dansk Data Arkiv, der på sin side peger på den virtuelle verdens absolutte fortrin frem for det trykte medium, nemlig hvor det drejer sig om hurtig og let adgang til store mængder information, databaser af enhver art, hvad enten der er tale om statistik eller den – med tiden – digitaliserede kulturarv. De hidtil udkomne hæfter demonstrerer i øvrigt hvor langt igen der er til den komplette digitaliseringen; et projekt, der bringer minder om de tidlige franske encyklopædister. Men uanset digitaliseringen vil der fortsat være brug for publikationer som Informationsserien. Under et må det konkluderes, at de hidtil udkomne hæfter både har leveret gedigen brugervejledning på de områder og temaer, der er valgt, og samtidig demonstreret på hvor mange niveauer og i hvor mange sammenhænge sådanne brugervejledninger er relevante.

Henrik Gjøde Nielsen

Jørgen Duus og Steffen Duus: Håndværk – da det var håndens værk, Forlaget Ny Havn, København, 2002, 318 s., 295 kr.

»Når bageren købte ind i kramboden, brugte købmanden bagerens egne brød som lodder«, (s. 52) er et af mange ordspil, som man gennem tiderne har haft om håndværkere. Møllere skulle have været særligt uærlige, men om de fleste håndværkere havde man den slags udtryk. Det er en dårlig skrædder, der ikke kan få en vest til sig selv, når han syede et jakkesæt til en kunde, og smede skulle have været lige så store kælt-ringe som møllere. Mest af alt udtrykker sådanne udsagn, at vi, kunderne, står uforstående overfor håndværkets særlige omgangsformer, teknikker og forbrug af materialer, som vi vel at mærke skal betale. Når man i dag kører sin bil på værksted, lægger man sit liv i hænderne på mærkelige apparater, sære udtryk og kedel-dragtklædte personer med værkstedshumor. At tale ilde om udøverne af sådanne professioner er vel en måde kulturelt at erstatte ens uformåen-hed netop i disse retninger. Nu som før.

Jørgen og Steffen Duus har, på eget forlag, ud-sendt *Håndværk – da det var håndens værk*, og bogen handler netop om håndværk, eller rettere

udvalgte aspekter af udvalgte fag. Vi hører om møllere, bagere, konditorer, dropskøgere og slagtere, garvere, skomagere, træskomænd og skrådere, murere, stenhuggere, brolæggere, gørtlere, blikkenslagere, glasmagere, glarmestre, tømre-re, snedkere, bødkere, skibstømrere, hjul- og kar-temagere, smede og malere, barberer, typografer, fotografer og skorstensfejere. I alt er bredt udsnit af håndværkere indenfor emnerne føde-varer, beklædning, bolig- og byggefag samt servicefag, og det synes, at den overordnede præmis for udvælgelsen har været, at der er tale om fag med mesterlære og svendeprover. Således er f.eks. tækkemænd, landsbyvævere, pottemagere og andre landhåndværk ikke omtalt i bogen, hvorimod træskomænd dog er – at han falder »uden for præmis« gøres der dog også opmærksom på. Fælles for de fleste af de behandlede fag er også, at de bunder i de gamle laugshåndværk, og i bogen indledes med fire afsnit (i alt 31 sider) om laugene, om at gå på valsen, om kvindelige håndværkere og om arbejdskampen i 1899.

Udover svendeproven har kildematerialet i sig selv givet en præmis i udvælgelsen og be-handlingen af fagene. Bogen hviler i første omgang på indberetninger til Nationalmuseets Et-nologiske Undersøgelser (NEU) samt et meget stort illustrationsmateriale, dominerende er tegninger og anskuelsestavler fra Danmark og Holland, de fleste hentet på Dansk Skolemuse-um, men illustrationssiden er i det hele taget meget rig og vellykket. Tidsmæssigt er fokus dermed også givet, nemlig ca. 1870 til 1. Ver-denskrig. I NEU-besvarelsene er plukket erin-dringer om læreår, dvs. overvejende før 1910, som samtidig giver et bredt indtryk af livet for lærlinge i de enkelte fag, fagenes tekniske stade og dets produkter. Før disse gengivne beretnin-ger indledes hvert fagafsnit med en generel ind-føring, der synes at bygge mestendels på *Opfin-delsernes Bog* og lignende værker samt på Axel Steensbergs *Dagligliv i Danmark* (selvom den i bibliografien kaldes *Livet i Danmark*). Muligvis pga. litteraturen får disse indledende afsnit en karakter, hvor det ikke altid er helt nemt at skelne mellem forskellige historiske epoker, pludselig er man i det 15. århundrede og så i det sene 19. århundrede. Det er heller ikke helt nemt i værket at skelne mellem erindringerne og forfatterens sammenbindende kommentarer, ligesom det ikke fremgår særligt klart, hvor re-digerede erindringerne fremtræder. Man ven-ner sig dog efterhånden til stilen.

For et bredt anlagt værk som dette, og jeg er sikker på, at det nok skal få et stort publikum, er dette dog mindre sager, hvorimod anvendelsen af *Håndværk – da det var håndens værk* som decideret kildelitteratur i forbindelse med vi-denskabeligt arbejde efter min vurdering vil kræve et tjek i NEU for hver beretning, der anvendes. Illustrationerne (omk. 600 i alt) er der-

imod nøje angivet i en særskilt liste bagest i bogen, hvor man også finder et par hjælpsomme (og morsomme) sider over priser og lønninger i den behandlede periode. Ligeledes er ordforklaringen sidst i bogen yderst hjælpsom, tak for den! I det hele er bogen skrevet med lune og blik for også de skæve sider i håndværkets kulturhistorie, omend forfatterne synes at have en stor interesse for teknik og øretæver til lærlingene. Der faldt dog også uden tvivl mange af i de dage. Og som forfatterne selv gengiver, omhandlende Københavns Rådhus' trappe med de mange relieffer af de håndværkere, der havde været med til at bygge rådhuset, så bør man dog »ikke opholde sig over sligt; man bør i det hele taget ikke se på kunsten som en fagmand, som en snedker eller en skomager, men som mennesker« (s. 318). Og det gør *Håndværk – da det var håndens værk* så ganske udmærket vedrørende håndværkerne. NEU rummer et vidunderligt materiale til lokal- og kulturhistoriske emner, og hver gang det benyttes, også så direkte og forholdsvis selvtalende, som her, taler det stærkt til en læser, hans forestillingsevne og følelser. Kakkellakkerne i bageriet ser man for sig, ligesom den kvindelige malerlærlings problemer; man føler med skorstensdrengen, der gang på gang falder ned og må trøste sig ved at holde svenden om halsen et stykke tid, og med typograflærlingen, der pilers af sted efter postdiligencen, så avisen kan komme med til landdistrikterne. Så fik de en cykel på redaktionen – og redaktøren selv kunne nu nogle gange ses i fuld fart ned ad hovedgaden efter postdiligencen. Ja, man ser det for sig.

Håndværk – da det var håndens værk fortæller gennem beretningerne og illustrationerne om dagliglivet i værksteder, møllerier og på byggepladser – et dagligliv, som har omfattet en ikke lille del af befolkningen for blot godt hundrede år siden. Det er bogens fortjeneste – og for 295 kr. får man 318 sider om dette. Hvis man vil kende de enkelte fag dybere, så er det andre værker, man skal gå til. Men til en oversigt – og ikke mindst til det brede billede af dagliglivet – så er *Håndværk – da det var håndens værk* en god begyndelse. I hvert fald morede jeg mig til tider højlydt ved at læse bogens kostelige fortællinger. Det tror jeg også, at andre læsere vil gøre.

Mikkel Venborg Pedersen

Johannes Wendt-Larsen: Brevveksling mellem amtsprovst Peter Wilhelm Lütken og stamhusbesidder Niels Hofman (Bang) samt deres familier 1821-1879 Odense Stadsarkiv, Odense, 2001, 121 s., 80 kr. og *Johannes Wendt-Larsen: Det landøkonomiske in-*

stitut på Hofmansgave 1845-1857, Odense Stadsarkiv, Odense, 2001, 91 s., 80 kr.

Johannes Wendt-Larsen udgav i 1998 bogen *Et rastløst vækkende liv. Amtsprøbst Peter Wilhelm Lütkens virke i Lumby 1791-1844*, (anmeldt i *Fortid og Nutid* 1998:3, s. 238-239), og hans fascination af og interesse for den fynske amtsprovst og personkredsen omkring ham har nu resulteret i yderligere to bøger.

I *Brevveksling mellem amtsprovst Peter Wilhelm Lütken og stamhusbesidder Niels Hofman (Bang) samt deres familier 1821-1879* er det, som titlen antyder, det familiære der er udgangspunktet. På den ene side kan man indvende mod bogen, at hverken Hofman (Bang) eller Lütken indtager nogen særlig fremtrædende plads i historien, men på den anden side er de, som forfatteren påpeger (s. 8-9), at betragte som eksponenter for en mangesidede virkelyst, der var karakteristisk for tiden. Denne påstand understøttes af en glimrende generel redegørelse for perioden, der både sætter brevene ind i en danmarkshistorisk sammenhæng og hovedpersonerne ind i en familiemæssig, lokal- og regionalhistorisk sammenhæng (s. 24-37). Selve brev-samlingen er ordnet kronologisk (s. 38-109), og behandler ud over private forhold også samtids-historiske, botaniske, landbrugstekniske og industrimæssige forhold, som f.eks. vinteropbevaring af kartofler (42) og hørspinding (s. 62). Persongalleriet bevæger sig dog også udenfor venns-kabs- og familiekredsen, og omfatter bl.a. den fynske historiker Casper Paludan-Müller og kirkehistorikeren Christian H. Kalkar (s. 83). Brevvekslingen giver et godt indtryk af livet i de to familier, og til dels et godt indtryk af, hvorledes tidens store og små begivenheder blev modtaget på Fyn. Når denne sidste side af sagen kun er delvist dækket, skyldes det lakuner i samlingerne. Således omtales treårskrigen 1848-1851, mens begivenhederne 1864 glimrer ved fravær, fordi der ikke findes breve fra perioden 1854-1870. Imidlertid skal det pointeres, at hvert enkelt brev er ledsaget af grundige og meget oplysende noter som angiver, hvor mangesidet et virke folk som Lütken og Hofman (Bang) kastede sig ud i.

Vel dels som et resultat af arbejdet med brevvekslingen, der bl.a. har krævet en minutig gennemgang af Hofmansgaves Godsarkiv, har Wendt-Larsen samtidig med brevvekslingen udgivet *Det landøkonomiske institut på Hofmansgave 1845-1857*. Instituttet var et af de første forsøg i Danmark på at etablere en praktisk og teoretisk landbrugsuddannelse, og bogen giver en udmærket oversigt over dets baggrund, virke, lærere og elever. Her er ikke mindst kapitlet om lærere og elever fra det landøkonomiske in-

stitut interessant (s. 41-65), særligt de enkelte elevers biografier. Der var stor forskel på elevernes baggrund og videre skæbne, der trods uddannelsen på Hofmangsgave ikke altid førte til et virke ved landbruget. En af de elever, der blev ved landbruget, om end i West Virginia i USA, var Christian Emil Meldahl (s. 57-58), far til den senere så berømte arkitekt Ferdinand Meldahl. En anden elev var Osvald de Nully (s.62-63) fra de vestindiske øer. Familien ejede på St. Croix en sukkerrørsplantage, der frem til 1848 blev drevet med slaver som arbejdskraft, og Osvald de Nullys ophold på Hofmangsgave skal vel primært ses som et forsøg på at tilpasse en utidsvarende plantagedrift til de nye tiders ændrede forhold. Endelig skal nævnes eleven Herman Frederik Ewald (s.63-64), der ikke kom til at virke ved landbruget, men derimod som historisk romanforfatter i Walther Scott-stil. Netop den meget biografiorienterede tilgang til historien, dvs. bestræbelsen på i nogen grad at fortælle Hofmangsgaves historie gennem instituttets lærere og elever, giver et godt indtryk af de bestræbelser på fremsyn og effektivisering af landbruget, som progressive personer gjorde i tiden. Som de omtalte biografier antyder, var bestræbelserne ikke altid et resultat af et brændende ønske om at virke som landmand, men mere udtryk for et generelt ønske om at forbedre landbrug, håndværk og industri.

Det er i det perspektiv både brevvekslingen og Hofmangsgaves historie bør læses.

Henrik Gjøde Nielsen

Gunnar Solvang: Kalkudvinding på Køgeegnen. En kulturhistorisk skildring af egnens kalkindustri og dens kalkværksarbejdere, Køge Museum, Køge, 2002, 184 s., 180 kr.

Når man skal forklare udviklingen af dansk landbrug i 1800-tallets sidste halvdel og fremad, tænker de fleste nok på opdyrkning af nye arealer, bl.a. heden i Midt- og Vestjylland, den forbedrede jordbehandling med nye landbrugsredskaber, nye afgrøder samt et ændret sædskifte o.l. Mergling af jorden er også anerkendt som en væsentlig gødningsfaktor, men hvor mange tænker på anvendelsen af rigtig gødningskalk?

Kalkudvindingen, dens udbredelse og arbejdsformer har indtil de sidste par år været et forsvundet kapitel, som dog flere har søgt at rette op på. Museumsinspektør Gunnar Solvang har med sin undersøgelse af denne landbrugsindustri taget emnet op inden for Køge Museums arbejdsområde, og resultatet er blevet en lille god bog om i alt 5 kalkværker på Hedeboegnen, nærmere bestemt i området ved Solrød.

Solvang søger at afdække de væsentligste træk af kalkindustriens historiske udvikling fra omk. 1850, dens driftsforhold, produktion og arbejdsliv under skiftende omstændigheder. At undersøge hvilke spor kalkbrydningen har sat sig i lokalbefolkningen og dens kulturhistorie samt at belyse kalkværksarbejdernes dagligliv, familiernes økonomiske og sociale forhold.

Det har ikke været nogen helt nem opgave. Dels er sporene efter kalkværkerne mere eller mindre forsvundet, bygninger er revet ned og hullerne ned til bryozokalken er fyldt op eller omdannet til rekreative områder, dels er stort set alle arbejderne fra dengang døde, og efterlysninger af materielle levn gav heller ikke resultater. Forfatteren har derfor måttet opsøge og interviewe familie og pårørende til de gamle kalkværksarbejdere, bl.a. nogle af børnene, som så har givet deres mundtlige beretninger/erindringer om tiden godt suppleret med en række fotografier af både bygninger og mennesker. Desuden er anvendt gamle kortblade fra Geodætisk Institut, hvorpå man kan se lokaliteter og forbindelsesveje, bl.a. sporanlæg. Et af kalkværkerne har heldigvis afleveret deres arkivalier til Erhvervsarkivet, og det har således muliggjort en mere dybtgående undersøgelse af fortidens hverdagsliv på Kagstrup Kalkværk, som var det største og det længst fungerende værk.

Kagstrup Kalkværk, beliggende i Karlstrup Sogn, begyndte sin virksomhed i 1856, da familien Richter skrev kontrakt med stedets ejer, Gl. Køgegård, og fik ret til at udnytte kalken i de næste 15 år. Kalken skulle brændes, dvs. den skulle anvendes til mørtel i byggeriet. Gennem godsregnskaberne er det muligt at følge familien og produktionen frem til 1896, da værket blev overtaget af et aktieselskab med ingeniører og geologer i bestyrelsen. Herefter kan vi følge værkets drift, produktion og arbejdsliv frem til 1962, da kalkværket lukkede definitivt, efter at Aalborg Portland havde overtaget det. Ved siden af kalkværket opførtes en cementfabrik, der – som den eneste udenfor Aalborg – producerede portlandcement indtil også den stoppede i 1975.

Det er behandlingen af Kagstrup Kalkværk, som er bogens tyngde, og herom får vi megen interessant viden. Stort set var værket ikke, ca. 20 ansatte, og produktionen kunne på ingen måde måle sig hverken med Aalborg eller Faxø. Alligevel fik værket naturligvis lokal betydning som arbejdsplads for områdets landarbejdere. Om de øvrige fire værker er oplysningerne derimod særdeles sparsomme, da der ikke er efterladt materiale i nævneværdig omfang.

Bogen er ganske velskrevet og udstyret med mange billeder, heraf en del af Solvangs egne. Den henvender sig især til lokalområdets befolkning, hvoraf mange nok ikke ved meget om emnet. Også som en sjældansk brik til puslespillet om kalkværksindustriens historie er bo-

gen særdeles velkommen. Og forfatteren demonstrerer sikkert, hvor langt man kan komme, når kildematerialet kombineres på rette vis.

Torben Hansgaard

Birgitte Dedenroth-Schou og Jens Åge S. Petersen: Rådhus og bystyre i Kolding 1500-2000, Kolding Stadsarkiv, Kolding, 2001, 240 s., 240 kr.

Som Kolding-dreng var det med stor glæde, jeg første gang så i denne smukke bog. Den fremtræder med sit skinnende kulørte omslag og mange flotte illustrationer af Koldings historie gennem 500 år som et pragtværk for den historie- og Koldinginteresserede læser – en rigtig gavebog til familie, venner eller blot til selvforfølelse.

Fokus er, som titlen angiver, på rådhuset og bystyret, men det giver også anledning til mange udstikkere til byens mere generelle historie.

Skønt bogen dækker 500 år, fylder tiden efter 2. verdenskrig 1/3 af bogen, og det tjener den til ære. Beskrivelsen af denne periode er bogens mest vedkommende del for Kolding-kendte læsere, som får opfrisket og perspektiveret deres erindring.

Forfatterne har lavet et imponerende forarbejde til bogen. Der er benyttet kilder i både Rigsarkivet, Landsarkivet for Nørrejylland, Archiv der Hansestadt Lübeck samt selvfølgelig Kolding Stadsarkiv. Desuden er der foretaget 10 interviews med personer, som har kendskab til byens allernyeste tid. Endelig er den fagligt solidt forankret i litteraturen om Koldings historie.

Desværre er der disharmoni mellem bogens populære præsentation og teksten. Bogen forsøger at balancere mellem at være et historiefagligt værk, en populær fremstilling samt et festskrift for byens embedsværk i nyeste tid. Det er ikke faldet helt heldigt ud. Det er, som om man fra starten har villet for meget, og derfor har skrevet til en alt for bred målgruppe. Hverken den almindeligt interesserede læser, faghistorikeren eller embedsmanden fængsles gennem hele bogen.

Fremstillingen af især allernyeste tid bliver i visse afsnit til en endeløs præsentation af bystyrets centrale personer og administrative enheder, og det er til tider tung læsning. Til gengæld er det et administrationshistorisk skelet på højt fagligt niveau, som senere kan få kød på. Som læser får man gennem bogen ofte stor lyst til at vide mere om forholdet mellem borgerne og byvægheden, men det afskriver forfatterne sig bevidst fra.

Til trods for dette er der dog tale om en meget

anbefalelsesværdig bog, som senere forfattere af værker om Kolding by må konsultere. Igen skal fremhæves de mange illustrationer, hvoraf mange ikke har været trykt før.

Bogen fortjener et stort publikum blandt Kolding- og købstadsinteresserede, men det kan anbefales læserne at nøjes med at skimme visse afsnit.

Asger Svane-Knudsen

Hans Jacob Debes: Færingernes land – historien om den færøske nutids oprindelse, udgivet af Steen A. Cold og Kristian Hvidt, Multivers, 2001, 307 s., 278 kr.

Der findes ikke meget dansksproget litteratur om Færøernes historie og slet ikke nutidige værker. Forfatteren har derfor villet udfylde dette savn. Bogen er inddelt i 4 store blokke. Der indledes med »Et samfund midt i tiden«, der omhandler den nyere tids historie. »Et land midt i Norden« er et rids af den politiske, samfundsmæssige og organisatoriske og sociale historie i et landområde, der for alvor blev inkorporeret i det danske rige fra omk. 1850 og frem; et afsnit, hvor Debes har lagt op til det centrale, nemlig »En nation midt i havet«. Dette afsnit beskriver den nationale følelse, samfundsmæssig og kulturel udvikling og kamp for at finde egen identitet. Værket sluttet med et »Fakta-afsnit« og en »Kilde- og litteraturfortegnelse«. Indholdsfortegnelsen er meget grundig og de enkelte afsnit er forholdsvis korte, og det gør bogen velegnet som opslagsværk. Der er ingen kildehenvisninger i bogen, så man er nødt til at gætte sig til, hvilket materiale forfatteren har anvendt (aviser undtaget, her refereres med navns nævnelse) og det kan være en mangel, hvis man vil arbejde videre selv.

Som et forsøg på at peppe bogen op er der indsat grå sider tilfældige steder i bogen, hvor markante personligheder eller interessante dokumenter, skibe, bygninger, hændelser og lignende bliver behandlet. Det kan umiddelbart se smart ud, men det imponerer mig ikke. Dels virker valget af objekt tilfældigt, og dels er siderne flere steder sat ind midt i brødteksten og forstyrrer ret meget fordi man pludselig skal bladere et par sider frem for at finde fortsættelsen på den tekst, man er midt i. De grå sider kunne med fordel havde startet eller sluttet hvert kapitel.

Færøernes ældste historie fortæller om sig i de tåger, der jævnlige lægger sig over landet, men man har på Streymoy fundet en grav fra omk. år 850 indeholdende en kvinde og mand. Desuden er der den første beretning om færingerne skrevet på Island omkring 1220 samt Fårebrevet fra 1298. Færøerne var tæt knyttet til Norge og en

stor del af handelen foregik med Bergen. Med Kalmarunionen i 1380 kom færingerne i kongefællesskab med Danmark, men kontakten mellem disse to landområder var meget lille. Forbindelsen blev ændret i 17. og 18. århundrede, da både de færøske kirkesager og handelen blev overført til Danmark. Denne overflytning af handelen mener Debes var et led i en merkantilistisk politik. Selv om Færøernes tilknytning til Norge var blevet stærkt svækket, anvendte man stadig de gamle norske love, selv om retsplejen fra 1500-tallet blev dansksproget – ligesom sproget i handelen og administrationen.

Ved Kielerfreden i 1814 blev Færøerne endeligt adskilt fra Norge. For færingerne fik det en række konsekvenser, da man fra dansk side valgte at nedlægge det ældgamle lagting og gøre øerne til et dansk amt med en dansk amtmænd. Selv om der tidligere havde været amtmænd på øerne, havde de aldrig boet på stedet. En af de amtmænd, der residerede i Thorshavn var Dahlerup, der beskrives som en usympatisk og egenrådene person, der ikke brød sig om det færøske sprog og hånede folk, der ikke forstod ham. I den forbindelse savner jeg at høre om en god amtmænd, som for eksempel Christian Pløyen, der dog lige nævnes i forbifarten et par steder. Han var amtmænd på Færøerne i perioden 1837-1848, og han arbejdede energisk for at få skabt de bedste muligheder for færingerne. Særligt fiskeriet havde han ambitioner om at modernisere, og han hentede inspiration på en studierejse til Shetlandsøerne, som han i 1839 foretog sammen med tre færinger. Også sundhedsvæsenet var et område, som han var meget engageret i, og dette gjaldt særligt forbedringen af jordemødrenes forhold. Ligeledes arbejdede han ihærdigt for monopolhandelens ophævelse, men kampen var hård og frihandelen blev først indført i 1856 – flere år efter, at Pløyen havde forladt øerne. Handelsmonopolet blev oprindeligt drevet af private enkeltpersoner, der på skift havde monopol på den færøske handel. I 1790 overtog staten monopolhandelen og drev den frem til 1856. Men flere gange var der tale om at frigive handelen, bl.a. i 1790 og 1816, men færingerne var ikke villige til at slippe trygheden ved monoopolet, selv om det f.eks. betød tabt indtægt de dage, hvor de i sejlbart vejr, måtte rejse ind til Thorshavn for at handle, frem for at fiske på havet.

Frihandelen var vigtig for den færøske udvikling, da det tvang befolkningen på øerne til at tage ansvar for handel og erhvervsliv og det er da også efter monoopolets fald, at fiskeriet for alvor udviklede sig – dog på bekostning af det i forvejen skrøbelige landbrug.

Debes beskriver to væsentlige udviklingstendenser i 1800-tallet. Den ene var overgangen fra landbrug til fiskeri som hovedernæring. Den anden var tilbagegangen for lærdommen blandt indbyggerne. Dette skulle skyldes danskernes

klodsede forsøg på at systematisere færingernes undervisning. I Thorshavn blev der i 1870 oprettet en lærerskole, hvor undervisningen alene foregik på dansk og de kommende lærere intet lærte om færøske forhold. Noget man først med nationalbevægelsen arbejdede på at ændre. Nationalbevægelsens gennembrud indledte nyere færøsk historie og begyndte som en folkelig bevægelse udfra erkendelsen om national egenart. Men nationalbevægelsen blev hurtigt splittet i en *national-radikal* gren, der ønskede selvstyre, og en *konstruktiv* gren, der nærmest blev antinational. Der blev løbende rejst kritik af brugen af dansk som skole-, og kirkesprog, og den evige tilsidesættelse af færøsk sprog og historie. Først i 1905 blev færøsk indført som fag ved lærerskolen og som valgfrit fag i realskolen, men på dette tidspunkt havde den færøske folkehøjskole allerede undervist i færøsk i 6 år. I 1912 blev det med skoleloven vedtaget, at dansk skulle være skolesprog på Færøerne.

At færøsk selvstændighed lå Debes, der døde i 2001, stærkt på sinde kan man ikke være i tvivl om, når man har læst bogen. Det gør for så vidt ikke bogen dårlig, men man skal måske tilsætte det berømte gran salt, når han tordner frem mod det forfærdelige Danmark, der i tidens løb lagde hindringer i vejen for den færøske selvstændiggørelse. Bogen har ikke helt opfyldt mit behov for viden om det færøske land, færøsk kultur og historie. Meget har jeg måttet hente i ældre udgivelser om Færøerne (som f.eks. John F. West: *Færøerne. En nation og dens historie*), da der bliver skøjtet for let hen over historien frem til 1800-tallet, men hvis man er interesseret i færøsk nationalitetsfølelse – og de nationale bevægelser, kan bogen anbefales.

Stella Borne Mikkelsen

Erik Nørr: Så længe I holder fast i os, vil vi holde fast i jer. De sønderjyske foreninger i Køge og i Roskilde amt 1889-2001, Køge Byhistoriske Arkiv og Arki Varia, København, 2002, 60 s., 60 kr.

Arkivar Erik Nørr publicerede i *Køge Studier* 2000 og 2001 to artikler om de sønderjyske foreninger i Køge og Roskilde Amt. Disse artikler er nu samlet i bogform under titlen *Så længe I holder fast i os, vil vi holde fast i jer*; et Poul Nyrup Rasmussen-citat fra 1999, der modsvarer statsminister Neergaards tilsagn til sydslesvigerne 1920, »I skal ikke blive glemt« (s. 54). Som undertitlen siger tager bogen udgangspunkt i Køge og Roskilde Amt, mens den styrende problemstilling er en undersøgelse af, hvorledes det sønderjyske spørgsmål ytrede sig andre steder i landet end i Sønderjylland. Hermed antydes, at der i

undersøgelsen også drages sammenligninger med andre dele af landet, ligesom den grænsepolitiske udvikling og de perioder, hvor det sønderjyske spørgsmål har været fremtrædende i den offentlige debat, inddrages som forklaringsfaktorer på de sønderjyske foreningers frem- eller tilbagegang. De første sønderjyske foreninger blev oprettet i 1880'erne som reaktion på den tyske undertrykkelse af det danske sprog i Sønderjylland. En anden bølge kom i 1930'erne under indtryk af den nazistiske trussel. Da antallet af sønderjyske foreninger var højest, fandtes der mere end 400 foreninger; i 2002 findes fortsat mere end 130 lokale grænseforeninger. Sønderjysk Forening for Køge og Omegn blev oprettet i 1889, og er blandt landets ældste. Det er i første række den, der bruges som eksempel på det lokale engagement. Traditionelt har 1864 vel altid stået som startåret for den sønderjyske sag. Køgeforeningens stiftelsesår synes at anfægte dette, og det gør Nørr da også med sin påvisning af, at først med ophævelsen af Pragerfredens § 5 i 1878 og efterfølgende de tyske myndigheders overgreb, skabtes grobund for dannelsen af de mange sønderjyske foreninger.

Køgeforeningens ældste vedtægter kendes ikke, men sandsynligvis har de, som for så mange andre foreningers vedkommende, haft som formålsparagraf at vække og vedligeholde interessen for den sønderjyske sag og støtte lovlige bestræbelser på at bevare danskheden i Sønderjylland, særligt gennem afholdelse af foredrag over sønderjyske eller andre nationale emner. 1. Verdenskrig lagde en dæmper på aktiviteterne i foreningen, og ligesom man fejlagtigt har antaget 1864 som året hvor danske med ét stod last og brast, har man opfattet 1920 som det store, konsensusprægede genforeningsår. Det var imidlertid heller ikke tilfældet. Også omk. 1920 havde de sønderjyske foreninger problemer med at »finde deres egne ben« (s. 18). Genforeningen blev gennemført, men stadig var der et dansk mindretal syd for grænsen. Det blev nu dette mindretal, de sønderjyske foreninger kunne arbejde for. Netop under indtryk af Genforeningen nød de sønderjyske foreninger fremgang i første del af 1920'erne, for derpå at lide under en voldsom tilbagegang frem til 1933, da slesvig-holstenske nazister indledte en grænseflytningskampagne. Uagtet denne blev afblæst efter ordre fra Berlin, medførte den sønderjyske ungdoms råb om »vagt i gevær over for den frembrusende tyskhed« (s. 25), at den sønderjyske sag igen fik aktualitet og foreningerne styrkedes. I årene efter 1945 manede man til besindelse, og i takt med at grænserrevisionen udeblev, faldt også medlemstallet i foreningerne. Med Kielererklæringen 1949 og Bonn-København-erklæringen fra 1955 fandt det sønderjyske spørgsmål det leje, vi kender i dag, skønt det stadig var potentielle stridigheder og reelle ligestillingsproblemer.

Det er vel primært de potentielle stridigheder, der har givet de sønderjyske foreninger fortsat livskraft, uagtet tilslutningen har varieret. En grundlæggende forklaring på foreningernes situation er, at når der har været modgang i grænselandet har der været medgang i de sønderjyske foreninger, og omvendt. Skønt foreningerne har været mange og medlemsskaren stor, så har foreningerne i høj grad hvilet på enkeltpersoners engagement. Der har i hvert fald i Køge- og Roskildeforeningerne sjældent været den store og hyppige udskiftning i bestyrelserne. I 1967 blev således tandlæge Thormod Nielsen formand for Køgeforeningen; Nielsen havde da været suppleant siden 1945. Sønderjysk Forening for Herfølge Sogn havde i hele dens 37-årige levetid frøhandler Niels Hansen som formand. Foreningens kasserer sad på sin post i blot 33 år. Skønt de sønderjyske foreninger i dag langt fra har den styrke og medlemsskare, som man tidligere kunne mønstre, står grænselandet dog fortsat relativt stærkt i den almindelige bevidsthed. Man har i Grænseforeningen overvejet at udvide formålet, således at man udover det dansk-tyske grænseland kunne beskæftige sig med grænseproblemer generelt, primært i forsøget på at skaffe yngre og flere medlemmer, men idéen har mødt modstand, idet man har frygtet, at fokus så ville komme bort fra Sydslesvig og de dansksindedes forhold der.

Så længe I holder fast i os, vil vi holde fast i jer giver glimrende indsigt i livet i lokalforeningerne i det valgte område. Skønt udgangspunktet er lokalt, giver de stadige udblik til andre dele af landet tillige et overbevisende overblik over det sønderjyske spørgsmåls udvikling og status. I udstyr og indhold er der tale om en nøgtern fremstilling af et emne, der ellers ofte kalder på de store følelser.

Henrik Gjøde Nielsen

Ernst Goldschmidt: I tre borgmestres tid. Det kommunale selvstyre i Søllerød 1974-2001, Søllerød Kommune og Søllerød Museum, Søllerød, 2001, 180 s., 150 kr.

Søllerød Kommune udgav i 1979 Gunnar Sandfelds *Det kommunale styre i Søllerød 1841-1978* (anmeldt i *Fortid og Nutid* bd. 17, 1977-78, s. 590-91). Der var tale om et værk på 590 sider, der vel skildrede kommunens historie, men hvor 4/5 af teksten var biografer af 130-års kommunalbestyrelsesmedlemmer. Goldschmidts bog er en efterfølger til Sandfelds store værk, og ligesom hos Sandfeld står personerne i centrum i *I tre borgmestres tid*.

I første del får vi en fremstilling af de sidste 25-

års udvikling i Søllerød Kommune. Det var en periode, hvor den kommunale administration for alvor voksede, hvad man ser ved forfatterens gennemgang af forvaltningen, børne- og ungeområdet, ældreområdet, kulturområdet samt sports- og friluftslivet. Endelig skildres tre store sager, der prægede Søllerød i slutningen af 1970'erne og i 1980'erne: bygningen af Holte Midtpunkt, Ercopharmsagen og de konservatives nedtur.

I 1984 kunne DR-tv fortælle, at medicinfabrikken Ercopharm, der lå i Søllerød Kommune, i en årrække havde udledt mere forurenede affald end tilladt. I 1982 havde Teknisk Forvaltning orienteret Teknisk Udvalgs formand, den konservative Elo Hartig om overskridelserne, men han havde skønnet, at sagen ikke var moden til forelæggelse for udvalget. Et notat, som forvaltningen havde udarbejdet til Teknisk Udvalg i 1984, rettede Hartig i, inden det blev forelagt udvalget. Disse to forhold kom som følge af DR-tv's frem. Kommunalbestyrelsen gav derfor Hartig en »næse«, og den konservative gruppe fratog ham formandsposten. Hele sagen udviklede sig til intern konservativ splid, Hartig blev ekskluderet, og ved kommunalvalget i 1985 mistede de konservative flertallet i byrådet og dermed borgmesterposten. Bestræbelserne på at finde en spidskandidat til det efterfølgende kommunalvalg endte i spaltningen af Søllerøds konservative i to partier. Den vragede spidskandidat og tidligere borgmester Birgitta Broberg dannede nemlig sit eget parti, Det uafhængige Højre, hvilket førte til hendes og meningsfællers eksklusion af de Konservative. Hverken Det uafhængige Højre eller de Konservative genvandt magten.

Bogens anden del rummer en nyttig oversigt over kommunalbestyrelsens medlemmer 1974-2001 og biografier af kommunalbestyrelsesmedlemmerne i denne periode. En nyttig og nydelig bog, der sikkert vil vinde udbredelse i det nord-sjællandske.

Christian Larsen

Lulu Salto Stephensen: Danmarks Havekunst II, 432 s. og *Annemarie Lund: Danmarks Havekunst III*, 442 s., Arkitektens Forlag, København, 2002, 1800 kr. for alle tre bind.

Med bind II og III af det stort anlagte, rigt illustrerede pragtværk *Danmarks Havekunst* på i alt 1288 sider fortsættes historien om den danske havekunst fra ca. 1800-1820, hvor bind 1 sluttede (bind I anmeldtes i *Fortid og Nutid* 2001:3, s. 232). Bind II, der omhandler perioden 1800-1945 er skrevet af kunsthistorikeren Lulu Salto Stephensen, der ikke alene har samlet den store mængde stof, der allerede er publiceret om

den romantiske, landskabelige have, men også fører historien frem til perioden 1850-1900 for at slutte ved G.N. Brandt og C.Th. Sørensen. Forfatteren bygger på haveplaner og andre traditionelle kilder, men inddrager også samtidige litterære skribenter, der med begejstring og på første hånd skildrer forskellige haver og anlæg. Det gælder fx H.C. Andersen, I. P. Jacobsen, Johanne Louise Heiberg og mange andre forfattere, der er med til at placere havekunsten i en bredere kulturel kontekst. Og forfatteren understreger da også, at arbejdet med bogen viste, at det ikke var nok med enkeltstående eksempler, men at det var nødvendigt at se på hele den »landskabelige traditions opståen og modning«.

Lulu Salto Stephensen har disponeret bogens første tre kapitler med inspiration fra en diskussion mellem tre engelske havekendere Price, Knight og Repton. Hun får dermed præciseret, at landskabshaven ikke er et entydigt begreb. Kapitlerne er: »The Sublime – den romantiske stemningshave«, »The Picturesque – landskabshaven, det tredimensionale maleri« og »The Gardenesque, hvor haverne er skøngartneriske skuestykker«. I kapitlet om den romantiske stemningshave præsenteres C.C.L. Hirschfelds haveteorier og hans betydning for udviklingen af havekunsten i Norden. Haveanlæggene, der eksemplificerer denne periode og havetype er Frederiksberg Have og Søndermarken, Dronninggård, Liselund, Marienlyst Slot og Sophienholm. I kapitlet om haven som det tredimensionale maleri – *the picturesque* – kommer man vidt omkring fra bondehaver og præstegårdshaver til en analyse af landskabsgartner R. Rothes betydning som haveteoretiker og slotsgartner. Man må dog undre sig en smule over, at der også findes afsnit om købstadshaver og bondehaver. Ikke fordi disse emner er uvæsentlige, snarere tværtimod. Men de får så kort en omtale (købstadshaven som fænomen får 22 linjer s.111), at det næsten forekommer meningsløst at omtale disse haver i en stor bog om havekunst. Dette problem har dybest set at gøre med, hvorledes værket definerer eller snarere undlader at definere og skærpe begrebet »havekunst«. Hvornår er der tale om havekunst, og hvornår ville det bredere begreb havekultur være mere hensigtsmæssigt? Bonde- og købstadshaverne kunne måske med fordel være udeladt i værket, så dispositionen af bogens righoldige stof kunne have stået klarere frem. På den anden side er det prisværdigt, at forfatteren prøver at komme hele vejen igennem det sociale spektrum, men det betyder desværre, at bondehaverne beskrives uden, at et så væsentligt kildemateriale som bondedagbøger inddrages. Dette kunne bl.a. have bidraget til et nuanceret billede af, hvorledes havebruget også var egnsbestemt og ikke alene modebestemt og udtryk for *Gesunkenes Kulturgut*. Men dette ændrer ikke ved, at bogen gi-

ver en fin præsentation af en meget vigtig periode i havekulturens udvikling, og præstegårdshaverne med især de to udvalgte: Vejlø og Moseby præstegårdshaver, er meget »frugtbare« og fremragende eksempler på, hvorledes innovationer indenfor havekunsten medfører nye udviklingstendenser indenfor forskellige befolkningsgrupper. Og når man samtidig får indblik i den flittige og økonomisk bevidste præsts salg af afgrøder fx var jordbær nødvendige som finansieringsgrundlag, må det konkluderes, at man kommer fint rundt om emnet.

Haven som skøngartnerisk skuesmykke – *the gardenesque* – vises i det følgende kapitel, hvor læseren får et fint indblik i, hvorledes indførte planter fra hele verden blev dyrket i væksthuse og så at sige blev udstillet i sirlige, dekorative blomsterbede som »smykker« på de velholdte plæner. Især landskabsgartner H.A. Flindts betydning for omlægningen af mange herregårdshaver og parker belyses bl.a. gennem hans eget sagsarkiv.

Kodeordet for 1800-tallets havekunst var ifølge Stephensen en forskønnelse af naturen, mens 1900-tallet blev præget af forædlingen som ideal. Dette underbygges i det kapitel om »den moderne have – bag om formen«, hvor især G.N. Brandts arbejde sættes ind i en større kulturhistorisk og kunsthistorisk sammenhæng. Nævnes kan anlæggelsen af Mariebjerg Kirkegård og hans egen have, der var en slags forsøgsstation, der fik betydning for villaens og den mindre boligs have. I det afsluttende kapitel »grøn arkitektur« hører man især om J. Th. Sørensens leg med simple geometriske figurer fx i amfiteatre, og gennem hans arbejde med villahaver og den monumentale Kongenshus Mindepark bringes læseren via begrebet »Motorvej« op til tiden omkring 1945.

I *Danmarks Havekunst* bind III tager landskabsarkitekten Annemarie Lund fat på den vanskelige nære historie fra efterårskrigsårene. Her lægges vægten på en beskrivelse af landskabsarkitekternes arbejde, der i takt med den øgede byggeaktivitet og behovet for byplanlægning i højere grad kom til at beskæftige sig med omgivelser til offentligt byggeri og boligbyggeri frem for enkelthaver. Formbevidsthed, rumlige temaer, geometriske variationer og grønne helheder er nogle af de nye kodeord, som bl.a. kommer til udtryk i parkforvaltningernes og stadsgartnernes arbejde.

Annemarie Lund følger to hovedlinier repræsenteret ved C.Th. Sørensen og G.N. Brandt og viser derefter eksempler på enkeltpersoners manifestationer fra, hvad hun kalder guldaldergenerationen: bl.a. Vesterholt, Nørgård, Klint m.fl. – til Sven-Ingvar Andersson, Ib Asger Olsen, Stahlschmidt, Høyer og Aagaard Andersen, som får den fine overskrift »Mesterlig signet« med på vejen. Det har uden tvivl været vanskeligt at

foretage et valg mellem de forskellige nulevende havearkitekter, der præsenteres i det sidste kapitel under titlen »Divergerende retninger« – men set med en kulturhistorikers øjne virker det, som om forfatteren er kommet fint igennem processen.

Alle tre bind af *Danmarks Havekunst* er overvejende deskriptive i deres tilgang til stoffet, og der mangler så at sige et (fælles?) teoretisk grundlag, som i højere grad kunne være med til at strukturere det omfattende materiale, men det er selvklaart heller ingen nem opgave, når man har valgt at spænde så vidt. Dette er samtidig også værkets styrke. For samlet kan man konstatere, at værket er en fremragende oversigt med uendeligt mange gode punktnedslag i havekunsten i Danmark. Det sidste ord er trods alt næppe skrevet om havekulturen i en mere bred betydning. Man kunne vove at glæde sig til, at forfatterne, måske, i et tværfagligt samarbejde med kulturhistorikere på et senere tidspunkt præsenterer en beskrivelse og analyse af, hvordan haverne og anlæggene har fungeret i realiteten. Hvad synes brugerne om de store anlæg? Hvordan kan man analysere hverdagslivets praksis i bondehaven, villahaven, købstadshaven, kolonihaven, parcellushaven – det er spørgsmål, der rejser sig efter endt læsning. Dette ændrer imidlertid ikke på, at *Danmarks Havekunst* er et helt igennem delikat og fagligt storværk af meget væsentlig betydning samt ikke mindst et eksempel på smukt boghåndværk med dejlige farveillustrationer og tegninger – alene for- og eftersatserne er smukke i sig selv fx med illustrationer af R. Rothe i bind II. Værket er stort i ordets egentligste og bedste forstand.

Lene Floris

Karin Kryger og Lisbeth Gasparski: Tranquebar. Kirkegårde og gravminder, Kunstakademiets Arkitektskoles Forlag, København 2002, 176 s., 298 kr.

I 1935 rejste Knud Heiberg, som var missionær i Madras, til Tranquebar for at undersøge kirkegårdene i den lille by, som indtil 1845 havde været dansk. Hans bevarede materiale, som består i beskrivelser af kirkegårde og gravminder, fotos af dem og udskrifter af kirkebøgerne, er nu blevet bearbejdet og suppleret af kunsthistorikeren Karin Kryger og arkitekten Lisbeth Gasparski. Resultatet er blevet en både instruktiv og smuk bog.

De to forfattere har besøgt Tranquebars seks kirkegårde og to kirker. På den gamle kirkegård i Nygade, på Zions kirkegård og i kirken dér

samt på Ny Jerusalems kirkegård og i kirken dér er alle bevarede gravminder – også ikke-danske – registreret, i alt 100. Hertil kommer 6 på andre kirkegårde i og lige uden for byen.

Kirkegårde og gravminder er blevet opmålt og beskrevet og fotograferet. Desuden er i bogen gengivet supplerende oplysninger, først og fremmest fra Tranquebars kirkebøger, især om de afdødes familie. De fleste gravminder stammer fra slutningen af 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet. Hovedparten er af lokal tilvirkning og består som regel af en kerne af tegl, udsmykket med stukdekorationer, som de kendes også fra gamle gravminder i Danmark.

Indskrifterne er afskrevet, fotograferet og eventuelt afgnedet. Men i flere af de tilfælde, hvor bogen både gengiver foto og afskrift, må man desværre konstatere, at afskrifterne ikke er præcise. Eksempelvis er der fire fejl i afskriften af den let læselige indskrift på den berømte missionær Bartholomæus Ziegenbalgs ligsten i Ny Jerusalems kirke (s. 109 nr. 1c).

Ved læsning af bogen får man et udmærket indtryk af det lille indgiftede kolonisamfund, hvor forfærdende mange kvinder døde i barselseng, og hvor i det hele taget mange døde i en ung alder. Manglen på europæiske kvinder blev bl.a. afhjulpet ved, at mændene levede sammen med asiatiske kvinder. Således musketer Rossman og hans slavinde Lydia, som i 1757 fødte ham datteren Anna Elisabeth, der blev gift med styrmand J. A. Seyerøe og efter hans død med faktor J. C. Pingel.

Kirkegårdene og gravminderne i Tranquebar er blevet gennemfotograferet i 1935, i 1972 og nu igen i 1999. Man ser tydeligt, hvor hurtigt og ubarmhjertigt det tropiske klima nedbryder de gamle gravminder og øvrige materielle levn fra den danske tid – ganske som det også er tilfældet i vore tidligere kolonier i Vestindien og Afrika. Årsagen er simpelthen manglende vedligeholdelse. Karin Kryger og Lisbeth Gasparskis bog klinger ud i en mismodig, men helt realistisk konstatering af, at istandsættelse af Tranquebars gravminder – for slet ikke at tale om byens danske fort, kirker og beboelseshuse – i og for sig er udsigtsløs, hvis man ikke tillige er indstillet på den nødvendige løbende vedligeholdelse. De lokale magter det ikke, og den danske stat er ikke villig til at afholde udgifterne. Som det ganske rigtigt står på den smukke sarkofag, der paradoksalt nok er det bedst bevarede gravminde på kirkegården i Nygade: »*Praises on tombs are vainly spent / A man's good name is his best monument*«.

Erik Gøbel

Kjell Å Modéer: Patriot i gränsland. Einar Hansen – entreprenör och mecenat. Bokförlaget Atlantis AB, Stockholm, 2002 432 s, 321 sv.kr.

Hvis man omtaler direktør Einar Hansen (født 1902 i Horsens) blandt danske samtids-historikere vil de færreste nok nikke genkendende til navnet, trods hans position som industrimagnat (bogforlag og ugeblade) og skibsreder (Rederi AB Clipper). Årsagen ligger dog lige for, i og med Einar Hansens rolle som en sen repræsentant for den danske entreprenørånd og mæcenatkultur kom til at udspille sig i Malmø.

Baggrunden for Hansens sceneskift var for så vidt alvorlig nok. Dels blev den unge fremadstræbende handelsmand – som de fleste andre – ramt af den økonomiske situation (depressions-årene efter 1. verdenskrig med en betydelig arbejdsløshed). Dels må hans eget, familiemæssige udgangspunkt karakteriseres som materielt ringe kår. Flere familiemedlemmer var emigreret, hans far var syg og hans mor søgte at sikre familiens underhold som hjemmesyerske for Magasin du Nord. Takket være et tilbud fra moderens bror Michael Th. Hansen (1890-1956) fik han i sommeren 1922 arbejde i dennes vekselerfirma, der var placeret i Malmø. Men med dannelsen af AB Baltiska Förlaget i 1925 – hvor Hansen var medstifter og snart fik stilling af direktør – og dets danske pendant Baltisk Forlag fra 1927, startede en bemærkelsesværdig udgiver-virksomhed, der trods dårlige tider også rakte over Sundet.

Med salgssucces'en *Svensk Uppslagsbok* (1. udgaven udkom 1929-1937) og lignende samleværker skabtes en position i den svenske forlagsverden, (senere gentaget af *Bra Böcker* i Höganas), der gjorde »*Malmö-förlag*« til et nedsettende udtryk i den stockholmske forlagsverden. Ikke desto mindre blev der sammen med lignende populære bogværker solgt på afbetaling til den arbejdende befolkning (dvs. for 8 kr. pr. md. – uden udbetaling) skabt bøger der var rettet mod det nye marked, som i Tage Erlanders erindringer blev karakteriseret som: »*Bildningsbehovet var säkert inte mindre hos dem som hade lägre inkomster än hos dem som hade högre*«.

Af videre betydning for Hansen blev det dog, at den svenske opslagsbog og lignende værker – trods krisetider og konkurs – med tiden blev det økonomiske fundament for medie giganten Allhem (AB Allhem, Allhems Förlag, Tidskriftsaktiebolaget Allhem samt Allhems Tryckerier).

Ikke ulig Aller-koncernen i Danmark kom han til at stå i spidsen for en udvikling af de svenske ugeblade, der gjorde *Hemmets Veckotidning* og *Allas Veckotidning* til Sveriges største ugeblade. Carl Aller (1845-1926) var i denne sammen-

hæng også det store forbillede i Skåne, og da forlæggeren Vitus Petersson gik konkurs efter Kreugerchraschen i marts 1932 havde et konsortium med Einar Hansen overtaget forlagsretten til *Hemmets Veckotidning* og *Allas Veckotidning*. Takket være den rekonstruktion af de to ugeblade, der kom til at bære navnet Allhem (dvs. *Alla + Hemmet*) og samarbejdsaftaler bl.a. med Det Berlingske Officin, Pressbyrån der havde en landsdækkende distribution af ugeblade samt ansættelse af kvindelige chefredaktører fik Einar Hansen og Michael Th. Hansen efterhånden skabt en over-skudsgivende virksomhed. I løbet af 1930'erne ekspanderede virksomheden med trykkerier og fra 1936 har Allhem også bogudgivelser (*Sverige i färg och bild* m.fl.).

Modéers bog om Einar Hansen er omfangsrig og detaljeret, men det skal ikke lægges biografin til last, da bogen er velskrevet og velunderbygget. Da den ydermere har en længere prolog, der beskæftiger sig med Øresundsregionens mæcenater og spørgsmål som: Hvem er det som skaber de kreative mødepladser? Hvad er patriotisme i et grænseland som Øresund(s-området)? – er der også tænkt på læsere med en postmoderne tilgang eller kritikere af den nationale diskurs.

Tommy P. Christensen

Martin Schwarz Lausten: Oplysning i kirke og synagoge. Forholdet mellem kristne og jøder i den danske Oplysningstid (1760-1814), Akademisk Forlag, København 2002, 670 s, 368 kr.

En efterårsnat i året 1773 flygtede to jødiske halvsøstre fra deres hjem ved Fiskerstranden i København, kun iført nattøj. Snart befandt de sig i sikkerhed i provst Lemmings hus tæt ved Sankt Nikolaj Kirke. Den 14-årige Zipora og den 26-årige Sara forklarede, at de ville undervises i den kristne tro og ønskede hjælp mod deres mor. Læsning i kristne tjenestefolks bøger i hjemmet havde ændret deres mosaiske sindelag, og nu ville pigerne døbes. Det modsatte moderen, fru Unna, sig bestemt sammen med resten af den jødiske menighed. Derfor flugten.

Kirken var forpligtet til at tage sig af jødiske proselytter, og provst Lemming fik indtil videre anbragt pigerne hos en håndværkerenke ved Gammel Strand. Fru Unna dukkede snart op hos den kristne enke for at kontakte sine børn, men blev afvist ved dørtærsklen og henvist til politimesteren. Hun indleverede hurtigt et langt og følelsesladet brev til kongen, hvor hun erindrede om jødernes religionsfrihed og krævede sin yngste datter udleveret, et krav som blev bakket op af De Ældste, lederne af den jødiske

menighed. Familien Unna var velhavende og havde et godt navn blandt de københavnske jøder. Sagen var den, skrev fru Unna, at den ældre Sara var et sort får, som for nyligt var blevet skilt fra sin mand pga. sit »frie og løsagtige« liv. Trods irettesættelser fremturede Sara med sit liderlige levned, og da de fleste jøder havde vendt hende ryggen, flygtede hun nu med den 14-årige og uskyldigt naive Zipora. Sara havde helt forgiftet sin søster. Det handlede slet ikke om kristendom, det var ren og skær forstillelse, mente moderen, og fik hun ikke sin Zipora tilbage, ville datteren snart blive »skøge og kokette« ligesom søster Sara.

Fru Unna fik ikke sin datter tilbage. Sagen verserede mellem Københavns Magistrat, biskoppen og regeringen, og de jødiske søstre forblev hos deres kristne værge. Den 24. juni 1774 blev pigerne døbt; Sara og Zipora blev til Wilhelmine Constantine og Charlotte Lovise. Kirken havde hvervet to nye sjæle.

Den slags skæbner præsenteres man for i kirkehistorikeren Martin Schwarz Laustens fortsatte odysse om dansk-jødisk sameksistens gennem tiderne. Først fik vi *Kirke og Synagoge*, dernæst *De fromme og jøderne* om pietismens tid, og nu er vi nået frem til Oplysningstiden. Der lægges en imponerende flid for dagen, store dele af kildematerialet er utrykt, og ud af det kirkehistoriske værksted sendes murstenstunge værker. For tunge.

Den københavnske jødiske menighed var støt voksende gennem hele det 18. århundrede, og de 282 sjæle i 1728 var blevet til over 2000 ved århundredskiftet. Langt de fleste levede i fattigdom. Frem til 1780'ernes reformår levede jøderne i Danmark stort set som de havde gjort siden privilegierne fra Christian 5.'s tid. Kongemagten tillod et udråbt selvstyre med De Ældste som administrative ledere. Jøderne havde egen fattigforsorg, eget skifte- og begravelsesvæsen, egne butikker og særlige regler for »kirketugt«, bare for at nævne lidt. Omvendt var det ikke muligt for jøder at træde ind i det offentlige danske samfund, hæmmet som de var af snævre erhvervsmuligheder, som stort set begrænsede ham til handel og pengeudlån.

Som i det øvrige Danmark begyndte Oplysningstidens brydninger for alvor for jøderne i 1780'erne med de nye idéer om frihed og borgerrettigheder, og de gik da heller ikke hen over hovedet på det mosaiske samfund, der oplevede spændinger mellem en reformfløj – Haskalahen – og en konservativ fløj. De reformivrige stræbte efter fuld integration i det danske samfund, og ønskede et afslappet forhold til ritualer og ceremonier, mens de konservative sværgede til traditionel jødedom. Et sigende problem var påklædningen i synagogen. Skulle paryk og moderne klædedragt accepteres dér, som reformfløken ønskede? Reformfløjens kritik af rabbiner-

tyranniets band og bøder til fordel for oplysning tog til gennem 1790'erne. Det er ærgerligt, at Schwarz Lausten ikke hæfter sig ved, at den samme proces var i gang i de kristne rækker i duellerne mellem fritænkeri og ortodoksi. Som læser overbevises man forresten ikke helt om *Haskalahens* tyngde og indflydelse i København. Vi præsenteres for en lille håndfuld tysk-inspirerede skribenter, der optrådte i pressen, men havde de noget bagland? Var der tale om Tordenskjolds soldater? Her hæmmes Schwarz Lausten af, at den jødiske menigheds arkiv for perioden er gået til grunde.

Til held for Haskalah-fløjen så Bernstorffs reformregering positivt på jødisk integration. Processen var så småt sat i gang forinden. Fra 1783 blev det tilladt jødiske mænd at tage visse akademiske grader, og snart efter kunne jødiske drenge optages i latinskolen. Fra 1788 åbnedes håndværkerlaugene. I 1790'erne nedsattes to kommissioner med ambitiøse mål om at integrere og regulere menighedens indre liv. Træerne voksede dog ikke ind i himlen. Meget måtte opgives pga. pres fra den store konservative fløj, som forbeholdt sig den gamle uafhængighed. Integrationsviljen tog yderligere fart omkring 1800, hvor blandede ægteskaber blev tilladt, ligesom jøder nu kunne eje jord. Det rejste nye problemer, for hvad gør man med en jødisk godsejer, der med sin herremands-rang også blev kirke-ejer og skolepatron? Det blev tilfældet, da købmanden Wulf Salomonsen købte Antvorskov Hovedgård i 1813. Jødisk herredom over Herrens Hus? Nej. Det blev hurtigt enhver forbudt at være kirke- og skolepatron, dersom man ikke sværgede til protestantismen. Den endelige ligestilling af danskere og jøder kom i 1814 med det aber dæbt, at jøder stadig ikke kunne opnå offentlige embeder. De ydmygende edsaflægninger, man afkrævede jøder i forbindelse med retsager, stod ligeledes ved magt helt til 1843, for det onde »var for dybt rodfæstet endnu«. Mistænkeliggørelsen hang ved.

De nye rettigheder blev ikke opnået uden sverdslag. Især danske teologer stillede sig skeptiske over for det folk, som havde dræbt Kristus, og kirkens folk luftede jævnlige gængse fordomme om jødernes konspirationer, grådighed og ondskab. Til undertegnede overraskelse viste både forfatteren Thomas Thaarup og indflydelsesrige teologer som Christian Bastholm og Otto Horrebow de indre svinehunde i Den literære Jødefejde i 1813. Det var ellers folk, som gennem 1790'ernes ophevede kirkekamp havde krævet tolerance og frihed, men åbenbart kun for »fritænkere« – ikke for jøder.

Særligt problematisk er bogens velvoksne kapitel om jødernes overgang til kristendom. I sig selv et fascinerende felt, hvor det konstateres, at omvendelsesivren var kønnet noget i forhold til pietismens tid, men med sine 215 sider svulmer

kapitlet for voldsomt op. Vi præsenteres for alle 120 kendte proselyt-skæbner á la Sara og Zipora – og i fuld længde. Baggrund, familierelationer, motiver. På sin vis er det sympatisk at rive skæbnerne ud af fortidens glemsel og give dem et ansigt, men man kunne nøjes med fællestræk og et velvoksnet noteapparat (Skyldes nøjagtigheden mon en oprigtig kristen glæde over de fortabte sjæle, som fandt ind i den kristne fold?).

Og apropos nøjagtigheden, så lader Schwarz Lausten den stoute kirkekæmper Nikolaj Edinger Balle optræde som biskop i sagen om Sara og Zipora i 1773. Der må være sket en fejl. Balle blev først biskop i 1783, og var på det givne tidspunkt professor ved Københavns Universitet. Balle er for resten bogens skjulte helt, og det demonstreres troværdigt, hvordan han hævdede sig et stykke over sine teologiske kolleger i udsyn og tolerance, når det kom til jøderne. Men Schwarz Lausten forelsker sig for meget, når han lader biskoppen »i kirken, i skolen og hele samfundet« bestræbe sig på at fremme »Oplysningen«. Balle veg ikke tilbage for at anklage uortodokse teologer for umoral, og han havde et ambivalent forhold til pressefrihed. Så meget for frisindet.

Med *Oplysning i Kirke og Synagoge* annammer Schwarz Lausten nyt land, og forfatteren har et solidt overblik over sit stof. Men værket slås med problemer. Man kan ærgre sig over nogle valg, som vel alligevel må accepteres. Et er, at fremstillingen er strengt kirkehistorisk. Et blik på den antropologiske litteratur om kulturmøder havde gavnet arbejdet, og ligesom sine kirkehistoriske forgængere Ludvig Koch og Bjørn Kornerup viser Schwarz Lausten ingen interesse for bredere samfundsmæssige forklaringsrammer. Her er menneskers idéer det bærende, og der kæles især for parternes teologiske argumentation. Ærgerligt, for bogens underliggende tema – integrationsproblemet – er jo rasende aktuelt. Bare et par af mange paralleller til nutiden: Jødiske reformfolk og danske embedsmænd så bekymret på den strøm af polske rabbinere, der kom til København for at prædike i synagoger og bedehuse, og polakkerne blev regnet for aldeles uoplyste og dybt konservative. Man havde problemer med at holde fattige udenlandske jøder ude af riget, trods stadigt skærpede forordninger om fængsel og bødestraf. Hvor har man hørt det før?! Den aktuelle indvandrerdebat kunne nok lære en ting eller to af fortidens problemer.

Og så er bogen for lang. Som mange historikere har forfatteren svært ved at administrere de velsignelser, som moderne tekstbehandling forsender forfattergerningen med, eller også ønsker han det ikke. Schwarz Laustens særlige stil er at referere alt, hvad han støder på. Omhyggeligt, pligtskyldigt, ned til mindste detalje. Alt skal med. Alle 120 proselyt-ansøgninger, alle betænkninger fra 1790'ernes jødekommissioner,

alle regeringsmøder, alle argumenter i Christian Bastholms *Den Jødiske Historie* fra punkt 1) – 4). Her er det kilderne, der styrer historikeren, ikke omvendt. Et typisk eksempel er kapitlet »Jødedom og jøder i kristne teologiske skrifter«, hvor 12 af tidens forfattere gennemgås. Hver gives et detaljeret referat – og ikke videre. Der ledes ikke efter en sammenhæng mellem værkerne, efter en rød tråd, der trækkes ikke idéhistoriske linier frem eller tilbage, der bliver ikke vurderet eller kvalificeret.

Hvad der er på spil i de tekster, det må læseren selv vurdere, når forfatteren ikke ønsker at svinge taktstokken, og det kræver *sin* læser. Schwarz Laustens har ikke valgt det centrale ud og han arbejder ikke problemorienteret. Alt er lige vigtigt. Således fremstår bogen som et udvidet notekatalog, et deskriptivt stenbrud af viden, et kig ind i det historiske værksted, inden forfatteren har fortættet sin tekst. I det historiske cock pit sidder en grundig mand, der er tilfreds med at være det tidernes registrerende øje, der blot ser, men ikke vurderer.

På den baggrund mener jeg, al ære og respekt, at Schwarz Laustens seneste bøger er krønikeskrivning. Ikke moderne historieskrivning. Trods værkets knaster skal der dog ikke herske tvivl om Martin Schwartz Laustens grundighed og format – men mere ragekniv og fokus fremover, tak. De to sidste værker, der tilsammen dækker det 18. århundredes dansk-jødiske liv fylder i alt 1336 sider. Mod periodens slutning levede omtrent 2000 jøder i København. Det vier plads til – lidt polemisk, indrømmet – omkring 2/3 side til hver enkelt jøde, og det er for meget at pløje sig gennem. Hvad med at samle stoffet fra middelalder og frem i en generel fremstilling næste gang?

Morten Petersen

Anne C. Sørensen: Ladby. A Danish Ship-Grave from the Viking Age with contributions by Vibeke Bishoff and Kenn Jensen, Peter Henrichsen. Ship and Boats of the North, volume 3, Roskilde 2001, 293 s. 385 kr.

I den vigtige serie om skibsfund fra Norden, der præsenterer skibene i en bredere kulturel kontekst for et internationalt publikum, er turen nu kommet til Ladbyskibet på Fyn. Dette hører ikke til de mest spektakulære, for kun aftrykket af skibet er bevaret, men omstændighederne for ny viden har været gunstige. I 1997-98 har skibsafttrykket nemlig været genstand for en omfattende renovering, da svamp fra opstigende vand i undergrunden truede dets eksistens. Det gav eksperter mulighed for at undersøge fund-

materialet på ny efter metoder, som tidligere udgravere ikke havde adgang til. Det er resultatet heraf, som nu er samlet i denne veludstyrede publikation med talrige illustrationer trykt på glittet papir og med aftrykt katalog over fundmateriale bagest i bogen.

De mange forfattere dækker over et tværvidenskabeligt samarbejde mellem flere institutioner. Således er bogens sidste del skrevet af en konservator, Peter Henrichsen, som leverer en gennemgang af selve bevaringsformen af skibet. Her erindres det, at da det i slutningen af 1930'erne lykkedes den ihærdige amatørarkæolog, den lokale apoteker i Odense Helweg Mikelsen, at overbevise de noget skuffede myndigheder, der havde sat næsen op efter et skib i klasse med de norske fra Oseberg og Gokstad, at selv et aftryk fortjente at blive bevaret *in situ*, var det en banebrydende beslutning. Bevaringsaktionen i 1990'erne var bestemt heller ikke uden risici, og det redegør Peter Henrichsen så udmærket for. Bidraget fra Vibeke Bischoff og Kenn Jensen hidrører alene overvejelser om, hvordan skibet kunne have set ud. I forhold til den ældre publikation om Ladbyskibet fra 1957 har fundet af Skuldelevskibene og siden skibe fra Hedeby Havn bragt vigtigt sammenligningsmateriale ind, og med den nye computeranimation er teknikken nu til stede, så man kan eksperimentere med en mere nøjagtig rekonstruktion. De to forfattere er hhv. skibsfarkitekt og modelbygger. Dette arbejde fører til mindre justeringer på langskibets længde og bredde, men vigtigst forøges dybden med 32-37 cm. Da den tidligere kun regnedes for at være 65-70 cm dyb, er korrektionen væsentlig. Disse ændringer til trods vil de godt 50 sider, forfatterne breder sig over, (bogens anden del), nok især appellere til feinsmekkere.

Det 168 sider store hovedafsnittet, bogens første del, er lagt i hænderne på arkæologen Anne G. Sørensen, og er et langt stykke af vejen hendes omarbejdede ph.d.-afhandling udført i årene 1993-98. De to første afsnit omhandler terminologi og status for udgravningerne, derefter følger et kapitel om skibets rekonstruktion, som er helt uundværlig at læse, hvis man skal gøre sig håb om at forstå bogens anden del, men som også i sig selv leverer glimrende sammenligninger med et stort sekundært materiale fra Frankrig til Baltikum. Nu følger store kapitler om gravfundene på skibet sammenholdt med gravfund fra perioden i det øvrige nordøstlige Fyn, som udgør bogens tyngdefelt. Endelig afsluttes med en fin kulturhistorisk perspektivering og sammenfatning.

I forhold til ældre forskning eksisterer der i dag en større bevidsthed om at fange helheden i et gravanlæg. Dette blik demonstrerer Anne C. Sørensen allerede i referatet af udgravningerne for sommeren 1935, da meget tyder på, at ud-

graverne identificerede en forkert høj med den, som fundet blev gjort i, fordi flere var blevet slettet. Fundene uden for gravhøjen vies stor opmærksomhed, hvad Thrane var den første til at gøre tilbage i 1980'erne. Udover indsigt i gravskikken er det resterende fundmateriale fra den tidligt plyndrede grav vigtigt, fordi det kan give den bedste datering af det træløse skibsaftik. På dette punkt rykker Anne C. Sørensen dateringen tilbage til 900-925 i forhold til tidligere 950. Derved taber de med den sene datering forbundne spekulationer om plyndringen udtrykte en desakraliserende handling foretaget af kristne pusten. Plyndringen skete formentlig inden for et tidsrum af seks måneder efter gravlæggelsen, skriver forfatterennøgetrnt.

Hvem var han så, ham den døde, som nu 1100 år efter har fået et nyt og så smukt gravmæle? Ja, det er vel på dette punkt, at Sørensen leverer sin største indsats. Først ved at sætte skibsgaven ind i en kæde af lokal fund fra romersk jernalder til middelalder, dernæst ved at sammenligne graven med især skandinaviske gravfund fra vikingetiden. Det kan være en lokal stormand, men i så fald har han været en herre af betydning, som kontrollerede området. Han kan også have været af kongæt eller sågar kongen selv. Der var trods alt hele 11 heste med ham i båden. Anne C. Sørensen hælder mest til det sidste, men er fair nok til at gennemgå teoriene en for en, og de argumenter der taler for de respektive tolkninger.

Alt i alt er det en fornem publikation, som lever op til international standard. Der er også mangler, som jeg afslutningsvis skal hellige mig.

En summarisk gennemgang af noterne viser fejl og inkonsistens med hensyn til tegnsætning. Mere alvorligt er fraværet af et register. Dette værk vil først og fremmest blive anvendt af specialister, nogen vil kun være interesseret i det velbevarede anker, andre kun i omtalen af spor. For disse gives ingen hjælp. Man må blade sig frem til, hvor man tror noget er beskrevet, og det tager tid, alt for lang tid. Alvorligst er dog, at forfattere og redaktør ikke tager konsekvensen af at skrive for et internationalt publikum. For det første er sproget tungt. Det kan godt være, at Anne C. Sørensen kan kokettere med at have fået tilnavnet Miss Marple på grund af sin næsten detektiviske indsats undervejs, men en stor stilist i at fremlægge et plot er hun ikke. Jeg husker med glæde mine tidlige kriminalromaner, hvor alle mistænkte i slutkapitlet blev kaldt sammen, for at efterforskeren kunne bringe orden ud af virvaret. Lidt brug af retoriske virkemidler til en anden gang kan anbefales. For det andet er der balancen mellem det almene og detaljen. Jeg tror for meget dansk og skandinavisk historie er forudsat bekendt i afhandlingen, og den plads det ville koste at udfylde, kunne i stedet hentes ved at spare på omstændelige beskrivelser, hvor sådanne ikke behøves. F.eks. i forbindelse med dag til dag-gennemgangen af begivenhederne i det store udgravningsår 1935. Som værket fremstår her, er det skrevet på engelsk for et dansk arkæologisk publikum. Gevinsten heri skal man nok have studeret længere, end jeg har, for at kunne se.

Lars Bisgaard

Bidragydere i dette nummer

Lars Bisgaard, f. 1958, cand.mag, lektor ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet.

Jesper Boysen, f. 1957, cand.mag., arkivleder på Byhistorisk Arkiv, Søllerød Museum.

Tommy P. Christensen, f. 1955, cand. mag, intendent ved Dokumentationsenheden ved Malmö Museer.

Lene Floris, f. 1957, mag.art., museumsinspektør ved Holbæk Museum.

Nikolaj Frandsen, f. 1958, cand.mag., systemudvikler i Kulturarvsstyrelsen.

Torben Hansgaard, f. 1942, cand.mag., lektor ved Aalborghus Gymnasium.

Peter Henningsen, f. 1964, ph.d., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Jesper Vaczy Kragh, f. 1968, cand.mag., forskningsrådsstipendiat ved Afdeling for Medicinhistorie, Københavns Universitet.

Ulrik Langen, f. 1966, ph.d., forskningsstipendiat ved Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter.

Christian Larsen, f. 1974, cand.mag., arkivarvikar på Rigsarkivet.

Claus Mechlenborg, f. 1971, cand.mag., ansat ved VELUX.

Stella Borne Mikkelsen, f. 1969, stud.mag., Institut for Historie, Københavns Universitet.

Henrik Gjøde Nielsen, f. 1960, cand.phil., museumsinspektør ved Hals Museum.

Mikkel Venborg Pedersen, f. 1970, ph.d., museumsinspektør ved Frilandsmuseet.

Morten Petersen, født 1971, cand.mag i historie og film- og medievidenskab. Forskningsassistent på Danmarks Pædagogiske Universitet.

Asger Svane-Knudsen, f. 1956, cand.mag., arkivar ved Rigsarkivet.

Gunnar Lind Haase Svendsen, f. 1965, cand.mag., seniorforsker på Center for Forskning og Udvikling i Landdistrikter i Esbjerg.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

Jesper Vaczy Kragh: »Overtro og trolddom« – Selskabet for psykisk forskning 1905-30	163
Gunnar L. H. Svendsen: Det store halbyggeri	186

Debat

Nikolaj Frandsen og Jesper Boyesen: Et fælles registreringssystem til museer og arkiver	205
---	-----

Anmeldelser

Charlotte Appel, Peter Henningsen og Nils Hybel (red.): Mentalitet og historie. Om fortidige forestillingsverdener (Ulrik Langen)	218
Christer Lundh og Kerstin Sundberg (red.): Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer (Claus Mechlenborg).....	219
Bondegårde i Danmark (Mikkel Venborg Pedersen).....	221
Bjørn Westerbeek Dahl: Geddes eleverede kort over København 1761 (Peter Henningsen).....	222
Statens arkivers informationsserie 1-6 (Henrik Gjøde Nielsen)...	224
Jørgen Duus og Steffen Duus: Håndværk – da det var håndens værk (Mikkel Venborg Pedersen)	226
Johannes Wendt-Larsen: Brevveksling mellem amtsprovst Peter Wilhelm Lütken og stamhusbesidder Niels Hofman (Bang) (Henrik Gjøde Nielsen) ..	227
Johannes Wendt-Larsen: Det landøkonomiske institut på Hof-	

mansgave 1845-1857 (Henrik Gjøde Nielsen).....	227
Gunnar Solvang: Kalkudvinding på Køgeegnen (Torben Hansgaard)	228
Birgitte Dedenroth-Schou & Jens Åge S. Petersen: Rådhus og bystyre i Kolding 1500-2000 (Asger Svane Knudsen)	229
Hans Jacob Debes: Færingernes land – historien om den færøske nutids oprindelse (Stella Borne Mikkelsen)	229
Erik Nørr: Så længe I holder fast i os, vil vi holde fast i jer (Henrik Gjøde Nielsen).....	230
Ernst Goldschmidt: I tre borgmestres tid. Det kommunale selvstyre i Søllerød 1974-2001 (Christian Larsen)	231
Lulu Salto Stephensen: Danmarks Havekunst II (Lene Floris)	232
Annemarie Lund: Danmarks Havekunst III (Lene Floris).....	232
Karin Kryger og Lisbeth Gasparski: Tranquebar. Kirkegårde og gravminder (Erik Gøbel)	233
Kjell Å Modéer: Patriot i gränsland. Einar Hansen – entreprenör och mecenat (Tommy P. Christensen).....	234
Martin Schwarz Lausten: Oplysning i kirke og synagoge. Forholdet mellem kristne og jøder i den danske Oplysningstid (1760-1814) (Morten Petersen) ..	235
Anne C. Sørensen: Ladby. A Danish Ship-Grave from the Viking Age (Lars Bisgaard)	237
Bidragydere i dette nummer	239